

Steengooie

**Monumentale
keukens
in de
binnenstad
van Utrecht**

Colofon

Onderzoek en tekst: Werkgroep Historisch Onderzoek.
Reportages Utrechtse keukens: Simon den Daas en Wim Zwanikken. Nieuwegracht 54: de gehele werkgroep.

Redactie: Wim Zwanikken.

De herkomst van de afbeeldingen is deze keer vermeld in de bij-schriften. De gebruikte afkortingen daarbij:

ABC: Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum

AW: Ans Wigbold †

CM: Centraal Museum

FK: Frans Kipp

GJvI: Gerrit van Ingen

HUA: het Utrechts Archief

SJdD: Simon den Daas

UMF: Utrechts Monumentenfonds

WZ: Wim Zwanikken

Uitgavebegeleiding en opmaak: Simon den Daas.

Druk: Graficiënt Printmedia, Almere.

ISSN: 1383-0279

SteenGoed verschijnt drie maal per jaar en is een uitgave van de

STICHTING HET UTRECHTS MONUMENTENFONDS

Lange Nieuwstraat 53, 3512 PD Utrecht

telefoon: 030 - 2311761; fax: 030 - 2332401

e-mail: info@umf.nu

site: www.umf.nu

bank: 53.75.88.159

Het Utrechts Monumentenfonds beheert en restaureert monumentale woonhuizen in Utrecht. Voor minimaal € 17,- per jaar of € 300,- ineens is men begunstiger van de stichting. Men ontvangt dan het Jaarverslag, SteenGoed, de Nieuwsbrieven en uitnodigingen voor vergaderingen en excursies.

Monumentale keukens in de Utrechtse binnenstad

Inleiding.

Nieuwsgierigheid voert tot onderzoek. De nieuwsgierigheid verdwijnt niet door dat onderzoek: hij wordt alleen maar groter. Als je van een huis te weten bent gekomen uit welke tijd het ongeveer stamt, wie de eigenaren waren, hoe het was ingedeeld, wat er in stond, heb je al veel bereikt, maar je zou graag willen weten wat zich in die vertrekken afspeelde, hoe de bewoners daar indertijd leefden. Vanuit die nieuwsgierigheid naar het dagelijkse leven ontstond het idee een apart nummer over monumentale keukens te maken. Over de keuken wordt in transportacten vaak helemaal niets gezegd; soms wordt de keuken met zijn voorzieningen aangeprezen: '... met een spatieuze keuken met syn furnuizen en verdere commoditeyten ...'(veiling van Zuilenstraat 11 in 1764). Soms wordt gerept van een bed of ledikant in de keuken: 'uytgesondert die coetse in de kuecken die de overgevers nae haer sullen nemen..' (verkoop van een kamerwoning ter hoogte van Lange Nieuwstraat 53 in 1620). Je zou de keukens van toen het liefst met alle zintuigen willen ervaren: hoe zagen ze eruit, hoe waren ze ingericht, wat voor spullen werden gebruikt, wie kon je daar in die keukens aan het werk zien, en wat viel er verder nog te zien, te horen en te ruiken?

Vanaf het moment waarop we 'de keuken' als aandachtspunt kozen, begonnen we met het zoeken naar gegevens. Het resultaat van onze speurtochten was een flinke berg van heel divers, soms moeilijk te rubriceren materiaal. Het belangrijkste materiaal wordt uiteraard

Deel van het omslag van het kookboek De Volmaakte Hollandse Keuken Meid, herdruk 1965.

Opgegraven in Utrecht

boven: waterkan, 12e eeuw
onder: vuurdompers, ± 1400, gevonden
in de Zilverstraat
(foto's: ABC)

gevormd door de nog aanwezige historische keukens, speciaal die in de Utrechtse binnenstad en de beschrijvingen daarvan. Volledig intacte historische keukens met de inrichting op de plek waar die hoort, zijn een zeldzaamheid. Gelukkig zijn talrijke keukens gedeeltelijk bewaard gebleven en nog te aanschouwen. Van wat verdwenen is, zijn vaak ook nog sporen aanwezig. Soms zijn die sporen slechts 'leesbaar' voor een bouwhistoricus, maar vaak spreken ze voor zich. Sommige historische keukens zijn uit lijfsbehoud in hun geheel 'geëmigreed' naar een museum. Het Openluchtmuseum in Arnhem en het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen bijvoorbeeld herbergen fraaie, naar beste weten ingerichte keukens.

Ook zijn veel keukenvoorwerpen, keukenmeubels en -textiel bewaard gebleven, soms op de plek zelf, veelal buiten de oorspronkelijke context, in particuliere huizen – als anti-quieteit en siervoorwerp – en in musea. De tijd dat dergelijke schatten in het museumdepot stonden en vrijwel niet te bezichtigen waren, is voorbij nu musea steeds vaker een via internet raadpleegbare database van hun bezit maken. Zo heeft het museum Boymans-van Beuningen een documentatiecentrum over gebruiksvoorwerpen - ook keukengerei - in de beeldende kunst. Het Meertens Instituut heeft een boedelbank. Het Utrechts Centraal Museum geeft 128 resultaten bij de zoekterm 'keukens'. Ook de website van het Rijksmuseum in Amsterdam reageert gul op zoektermen waarin het woord 'keuken' voorkomt.

Er duikt nog regelmatig nieuw materiaal op: uit de bodem, uit beerputten en van 'achter het behang'. Zo werden in Zwolle in 1973 in een dichtgemetseld keldertje 100 min of meer complete stukken aardewerk gevonden uit de periode 1550 tot 1640.¹ Ook in Utrecht worden met enige regelmaat aardewerk, glazen en andere huishoudelijke voorwerpen gevonden.

Naast de realia troffen we bouwtekeningen aan van keukens en van hun ligging in huizen; foto's, tekeningen en schilderijen van keukens (al dan niet bemand en in volle werking), van keukenvoorwerpen; biografisch materiaal zoals dagboek-aantekeningen van bewoners, personeel en reizigers, menu's en beschrijvingen van (feest)maaltijden. Tenslotte een flinke hoeveelheid wetenschappelijke literatuur vanuit verschillende disciplines.

Een heel speciale archiefbron voor keukens en keukeninventarissen zijn de boedelbeschrijvingen. Idealiter bevatten die een volledige opsomming van alle voorwerpen en meubels in elk vertrek van een huis. Die boedelbeschrijvingen maken het – uiteraard met de nodige voorzichtigheid – mogelijk de

bestemming van de vertrekken te bepalen en ook een beeld te vormen van de welstand van de bewoners. Zo heeft men uit boedelbeschrijvingen in Weesp de conclusie getrokken dat het aantal huishoudens met meer dan één keuken daar in de zeventiende en achttiende eeuw met de tijd toeneemt ook bij de minder welgestelden. Enige kennis van de keukenvoorwerpen helpt soms om de mate van welstand in te schatten. Zo verhuurde de Groningse koperslager Van Lankhorst niet alleen een koperen ‘glazenspuit’ (in 1812 voor een stuiver), maar ook een koperen braadpan (voor 4 stuivers per dag). Die pan kostte bij aanschaf f 43. 3 st. Als je op een afbeelding een batterij van die pannen ziet hangen, weet je dat je niet bij de armsten bent.²

In bijlage 1 geven we een aantal voorbeelden van Utrechtse keukeninventarissen.

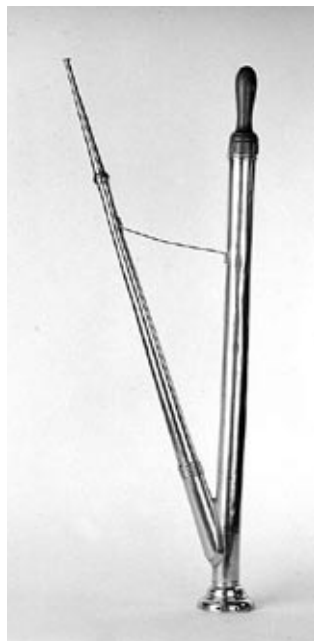
Uit deze berg diversen selecteerden we vooral informatie over de ontwikkeling van de keuken als een afzonderlijk vertrek in het (Nederlandse) woonhuis, over de tijdsgebonden inrichting en gebruik van de keuken (vast keukenmeubilair, vuurplaatsen, vaste fornuizen en de opvolgers van fornuizen). Deze informatie hebben we verwerkt tot het tekstgedeelte van dit SteenGoed. Aan het eind van dit nummer treft u beschrijvingen aan van een aantal Utrechtse keukens.

Aanvankelijk wilden we in dit nummer nog een ander vertrek(je) opnemen, dat eveneens vaak ontbreekt in de transporten: het secreet/geheim gemak/stilletje/plee. Ondanks het onmiskenbare – gastro-intestinale – verband tussen beide vertrekken hebben we van deze combinatie afgezien. Het secreet moet even wachten.

De keuken in het echt; de keuken afgebeeld.

De keuken is al heel lang een geliefd thema in de schilder- en tekenkunst. Er ontstaat al in de zestiende eeuw een apart genre ‘keukenstukken’ met de zestiende - eeuwse Vlaamse schilder Joachim Beuckelaer als specialist in dit genre. Onder die term kun je zoeken in de databases van musea. Er is nog een wat ongebruikelijk klinkende zoekterm die afbeeldingen van keukenvertrekken oplevert: ‘Martha en Maria’. De keuken op dergelijke afbeeldingen symboliseert de trouwe dienstbaarheid waarmee Martha zich – tevergeefs – aanbeval in de gunst van Christus.

Schilderijen en tekeningen waarop keukens voorkomen geven niet steeds de ‘werkelijkheid’ weer. De kunsthistorica Fock stelt dat interieurs in werkelijkheid vaak soberder

Een glazenspuit. Hij werkt als een pomp. Zet hem in een emmer water, dan kun je water tegen de ramen spuiten. Het is een hulpje bij het ramen zemen.

Opgegraven in Utrecht:

*boven: ontwikkeling van kogelpot tot kookkan,
onder: proto-steengoedkruikjes,
alles opgegraven bij Oudenoord.
(foto's: ABC)*

Willem Buytewech, *interieur met vrouwen bij de haard, een vroege afbeelding van een 'woonkeuken'*, 1617. (Kunsthalle, Hamburg)

waren dan op de schilderijen. Speciaal fulmineert zij tegen de kroonluchters en zwart-wit geblokte hardstenen vloeren op 17e eeuwse schilderijen van keukenvertrekken. Dergelijke schilderijen worden nota bene ook nog eens als uitgangspunt gekozen bij terugrestauraties! Ook de in de keukens afgebeelde menselijke figuren moeten 'ikonografisch' geduid worden: zij brengen door hun uiterlijk, houding, kleding een boodschap over aan de toeschouwer: 'deze keuken is het paradijsje van de vrouw des huizes', of heel anders: 'kijk dat gesloof van elke dag toch eens aan'. De schilderijen van vrouwen in mooi opgeruimde keukens zouden de traditionele rol van de vrouw benadrukken, of – heel anders – juist laten zien dat het koken weliswaar vanouds een mannenaangelegenheid was maar dat de afgebeelde zelfbewuste vrouw aangeeft dat deze keuken een zojuist op haar man 'veroverd' terrein is.³

Een speciaal soort afbeeldingen van historische huizen inclusief de keuken, vormen de poppenhuizen. Ze dateren uit diverse periodes, ze zijn soms een miniatuur van een welomschreven huis, ze beelden dan elk vertrek uit met bijbehorende uitrusting, wanddecoraties en kleding van de weergegeven menselijke figuren. Mogelijk omvatten deze poppenhuizen ook een waarheidsgetrouwe kopie van de keuken van

dat huis. Het wereldberoemde poppenhuis dat Lita de Ranitz samenstelde echter, is door haar in de loop van vele jaren ingericht met van alles waarop zij in binnen- en buitenland de hand kon leggen.⁴ Het kan opgevat worden als een zeer gedetailleerde afbeelding van een rijk voorzien Haags herenhuis in het begin van de twintigste eeuw. Daarin hangen bijv. originele (mini-) schilderijen van Jan Toorop en Johan Jongkind! Schitterende poppenhuizen (daterend uit de 17e en 18e eeuw en zo verder) bevinden zich in o.a. het Rijksmuseum en het Gemeentelijk Museum in den Haag. Je mag er van uit gaan dat de daarin voorkomende keukens meer dan compleet waren. Zulke pronkstukken geven uiteraard weinig inzicht in de keukens van de minder welgestelden.

De keuken in het zeventiende-eeuwse poppenhuis van Petronella de la Court in het Centraal Museum te Utrecht (foto: CM)

Koken, een mooie uitvinding.

Ofschoon honger rauwe bonen zoet maakt, zijn ze gekookt toch smakelijker. Ooit moet een mens of mensachtige ontdekt hebben dat koken en braden het voedsel lekkerder, beter verteerbaar en beter houdbaar maakt. Ooit is ook ontdekt dat pekelen en roken goede methodes zijn om vlees

en vis langer houdbaar te maken. De vraag waar en wanneer deze technieken van voedselbereiding het eerst werden toegepast, lijkt onderdeel van een prestigestrijd tussen de naties. De tot nu toe als oudste gedateerde potscherven met sporen van gebruik als kookpot, dateren van 20.000 jaar her. Zij zijn gevonden in grotten in China. De archaeoloog Karen Hardy concludeert evenwel uit haar analyse van tandsteen van neanderthaler gebitten, dat deze voorvaderen 300.000 jaar geleden, hun voedsel reeds kookten of rookten.⁵ De wetenschappelijke bal ligt nu weer bij China! De voorkeur voor gekookt boven rauw gaat zelfs zover dat men zich in het dagelijks verkeer liever laat uitmaken voor uitgekookt dan voor halfgaar. Beide uitdrukkingen suggeren dat de toehoorder wel enige kennis zal hebben van de bereiding van mensenvlees. Duidelijke recepten op dit gebied troffen we echter niet aan. Men lust vijanden 'met huid en haar', maar kan ook iemand uit liefde 'opvreten'. Rauwkost, dus. Wij zijn maar niet verder in de ethnologische vakliteratuur op zoek gegaan naar de smakelijkste manieren om de gevangen medemens toe te bereiden.

Vuur.

Om te kunnen koken en braden moet men beschikken over de techniek van het vuurmaken. Vuur maken evenals koken, is een prehistorische uitvinding, een techniek die steeds verder verfijnd werd. Verder moet men beschikken over geschikte brandstoffen, over potten, pannen, ketels, roosters, braadspitten en zo voort. Waar (een warm) klimaat en ruimte dat toelaten, zal men bij voorkeur buiten koken. Geen last van rook, geen problemen met de extra ongewenste warmte, geen brandgevaar, geen last van eventueel ongewenste geuren. In ons klimaat moet het koken meestentijds binnenshuis gebeuren. Het vuur moet verder veilig en beheersbaar zijn. De vroegste geschiedenis van de keuken is dan ook onlosmakelijk verbonden met de ontwikkeling van de stookplaats.

Geen vuur zonder brandstof.

Er valt een complete geschiedkundige verhandeling te schrijven over de brandstoffen die gebruikt werden om het huis te verwarmen en het eten te bereiden. In Nederland werd gekookt en gestookt op hout, turf, later kolen en briketten, olie, gas en electriciteit. Vele lezers kennen die hele rij van opeenvolgende brandstoffen uit hun eigen levensloop. De allerarmsten stookten ook gedroogde koeienvlaaien en heideplaggen. De keukens die we aantreffen, danken hun vorm en inrichting mede aan de voor het koken gebruikte brandstof. Bij elke soort brandstof horen ook aparte voorwerpen

en attributen. Vaak is te zien dat met de opkomst van een nieuwe soort brandstof of een nieuwe vorm van stoken de keuken werd aangepast. De ideale brandstof voor de keuken is geurloos, stofvrij, neemt de minst mogelijke ruimte in, hoeft niet in huis opgeslagen te worden. Electriciteit komt dicht in de buurt. In de zeventiende en achttiende eeuw is turf de meest vermelde brandstof en niet weg te denken uit de toenmalige keuken. Turf is een stoffige materie en neemt veel ruimte in beslag; de turf werd opgeslagen op een zolder boven de keuken of een kelder eronder. De wintervoorraad werd door 'turfzetsters' tegen betaling zo strak mogelijk binnen die beschikbare ruimte gestapeld. Via een koker werd vanaf die zolder een werkvoorradje naar de turfkast of turfbak gevoerd.

Het vuur in het midden.

Men neemt aan dat het vuur zich in de oudste tijden bevond in het midden van het (enige) woonvertrek dat een huis of boerderij rijk was. De ondergrond was van leem en/of veldkeien; mogelijk stapelde men aanvanke-lijk rondom het vuur enkele stenen om de vonken bin- nen de perken te houden. Later gebruikte men ijzeren korven die zo gemaakt waren dat de brandstof op zijn plaats werd gehouden en er zo min mogelijk vonken konden wegspringen: zogenaamde 'vuurwagens'. De rook verdween met wat geluk grotendeels door een luik of soortgelijke (eventueel overhulde) opening in het dak. Dergelijke huizen met het vuur in het midden op een lemen vloer kwamen in de steden van West- Nederland nog tot het begin van de 16e eeuw voor. Tot voor kort werden er bijv. in Twente nog dergelijke stookplaatsen aangetroffen.

Ook in Utrecht zijn tijdens bouwhistorisch onderzoek resten gevonden van (houten) huizen met in het midden vrijliggende stookplaatsen op een lemen vloer, onder andere in de opgravingslocatie Visschersplein/Boter- straat. De meeste (sporen) van die stookplaatsen zijn verdwenen in verband met de aanleg van kelders.

*Nog in een transport van 11-1-1661 staat over het huis op de noordhoek van Lange Nieuwstraat en Dorstige Hartsteeg dat 'de Heer verhuerder in de syde camer sal moeten doen maecken een schoorsteen tot syne costen doch dat den huerder niet moghe vueren op de vloer nemaal op een vuerwaghen soo dat de vloer geen letsell sal hebben te lijden..'*⁶

Zo'n open vuur midden in het vertrek gaf weinig warm- teverlies en was derhalve geschikt om een grote ruimte

Turfstorkoker in de keuken van Oude Kamp 3. (foto: SJD)

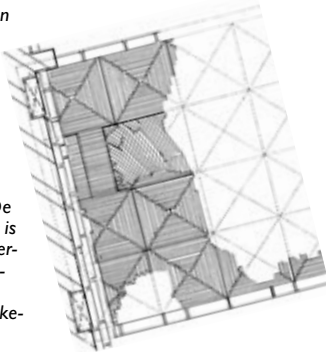
Vuurklok van rood ongeglazuurd aardewerk, opgegraven in 1979 in de Dirck van Zuylenstraat te Utrecht. Een vuurklok diende om het vuur te doven. (foto: ABC)

Een vuur in het midden van de woonruimte, te zien in het Openluchtmuseum te Arnhem. Met haal en vuurkorf. (foto: SJD)

Een stookvloer van op z'n kant in de grond gewerkte daktegels, aangetroffen ter plaatse van Bakkerstraat 25 in 1976.⁷

De vloer lag oorspronkelijk in het midden van het huis. De muur links is er later overheen opgemetseld. (foto en tekening: ABC)

te verwarmen. Die grote ruimte was ook nodig in verband met de bijbehorende rookontwikkeling: alle ruimte boven het vuur fungeerde in feite als rookkanaal. Dit vuur diende om op te koken, als verwarming en mede als verlichting.

Het vuur aan de kant.

Bestrijding van brandgevaar; schoorstenen en verstening van de huizen; het ontstaan van de binnenhaard.

Zodra een tot dan toe open huis een verdieping krijgt, kan het vuur niet in het midden op de benedenvloer blijven. Het verhuist dan naar de zijmuur onder een stenen schoorsteenkap en met een stenen ondergrond. Dit proces was volgens Fock rond 1600 op heel veel plaatsen voltooid. Het enige verwarmde vertrek bleef nog eeuwenlang de belangrijkste woonruimte. Daar werd nog steeds gekookt. Mogelijk vond men des zomers een kookvoorziening buiten of onder een afdak. De verplaatsing van het vuur van het midden van het woonvertrek naar de stenen zijmuur heeft vele gevolgen. Het open vuur geeft veel warmte af en veroorzaakt weinig tocht; het vuur onder een schoorsteen geeft veel minder warmte af dan het open vuur (met de rook verdwijnt veel warmte door de schoorsteen) en veroorzaakt flinke tocht. Daarom lag het voor de hand de woonruimte rond het vuur ter wille van de verwarmbaarheid te verkleinen met behulp van binnenwanden (van gevlochten twijgen met leem of van hout). Er ontstaat dan een extra vertrek.

In de meeste steden stonden de huizen dicht op elkaar op veelal smalle percelen van 3, 4 of 5 meter. Bredere percelen waren eerder uitzondering dan regel. De grond was immers duur. De oudste huizen waren uitgevoerd in vakwerkbouw. De voorgevels waren soms geheel van hout gemaakt. Een binnenbrand of een brand door een vonkende schoorsteen kon op een ware ramp uitlopen, zeker in de tijd dat de daken met riet of stro werden gedekt. In de steden werden bij het luiden van de avondklok de vuren en de verlichting gedoofd, ook de straatverlichting. Er gold 's nachts een straatverbod. Men kon zich geen open vuren permitteren in een slapende stad. De stad Utrecht werd desondanks in de elfde, twaalfde en dertiende eeuw grotendeels in de as gelegd. De stedelijke overheden stimuleerden dan ook de bouw/verbouw van brandveilige huizen: stenen muren, stenen dakbedekking in de vorm van daktegels, pannen of leien en bovenal gemetselde schoorstenen. Het duurde lang voor in dit opzicht het laatste schaap over de brug was. In Utrecht werd het maken van houten gevels pas in 1610 formeel verboden; reeds bestaande houten gevels bleven nog heel lang gehandhaafd. Vaak waren de zijgevels van de betreffende huizen dan al (overwegend) van baksteen.

18e eeuwse keuken in Twijnstraat 45. Het gemetselde fornuis werd vanuit de schouw gestookt. (foto: ABC)

De woonruimte nader ingedeeld.

'Woonfunctiedifferentiatie/vertrekspecialisatie'.

Uitbreiding van het bouwvolume.

Men neemt aan dat aanvankelijk alle functies van wonen en bedrijf plaats vonden in één ongedeelde ruimte. De uitdrukking 'woonfunctiedifferentiatie' dient om aan te geven dat in de loop der tijd van het beschikbare, open bouwvolume ruimtes worden afgescheiden met een specifieke functie. Een van de eerste functiescheidingen is die tussen het woon- en bedrijfsgedeelte van een huis. In boerderijen gebeurt dit door het aanbrengen van een scheidingswand (van hout of van gevlochten twijgen met leem aangesmeerd) tussen stal en woongedeelte; in de steden tussen winkelruimte/werkplaats en gezinsruimtes. Voorbeelden van andere 'vertrekspecialisaties' zijn: aparte ruimtes om te slapen en daarbinnen weer aparte slaapruidtes voor ouders en aparte slaapruidtes voor de kinderen. En voor ons verhaal uiteraard de bestemming van een of meer aparte ruimtes om te koken. Deze functiedifferentiatie gaat verder naarmate het huis groter, rijker en aanzienlijker is.

Een tamelijk recente differentiatie in Nederland is de afsplitsing van de badkamer: in vele huizen bevond zich in het begin van de twintigste eeuw met wat geluk één kraan. In de slaapkamers van de meer welgestelden stonden al vóór de komst van het stromende water fraaie wastafels met marmere bladen op mahoniehouten onderstellen. Maar in huizen zonder aparte slaapkamers waste het hele gezin zich bij die ene kraan. Velen waren dit zo gewend dat zij bij verhuizing naar een nieuwbouwhuis de daar aanwezige doucheceel volstrekt negeerden en op zijn best gebruikten als bezemkast. Een aparte badkamer is nu gemeengoed. Een aparte badkamer voor kinderen is in opkomst.

Opgegraven in Utrecht:

Tinnen lepel, gevonden in een oud riool aan de Oude Gracht, 2e helft 16e eeuw. (foto: ABC)

De bestemming van een bepaalde ruimte voor een bepaalde woonfunctie wordt bepaald door o.a. de ligging in het huis, de bereikbaarheid en door de vraag of dat vertrek geschikt is voor die bestemming. Voedsel slaat men bij voorkeur op in een koel gedeelte van het huis; men slaapt graag in een verwarmbare ruimte waar straatlawaaï niet doordringt. Ook economische factoren kunnen die bestemming bepalen. Meischke wijst er bijv. op dat in Amsterdam keukens zelden werden gevestigd in kelders aan de straatkant omdat die kelders voor goed geld verhuurd konden worden.⁹ Ook de sociale status van de betreffende woonfunctie is bepalend: met name keukens zijn onderhevig aan variërende sociale waardering: in de ene periode is de keuken het ware centrum van de woning; in andere periodes geldt de keuken als een onsmakelijke bedrijfsruimte die getolereerd wordt mits zo ver mogelijk van de huiskamers gelegen. Zo stelt de zestiende-eeuwse architect Andrea Palladio dat de keuken in het laagst gelegen deel van het gebouw moet liggen, liefst ondergronds, zoveel mogelijk aan het oog onttrokken.¹⁰ Ook de sociale verhoudingen binnen het gezin spelen een rol: een keuken die wordt bemand door huispersoneel, wordt eerder ver van de privévertrekken gesitueerd dan een waar de vrouw des huizes zelf kookt.

Tot diep in de zeventiende eeuw hadden de diverse vertrekken ongeacht hun naam nog een variabele functie: men at, zat en sliep waar het zo uitkwam. Warmte was daarbij een belangrijke factor. Denk aan bedsteden in de keuken, ook bij de meer welgestelden.

Het lijkt bijna een natuurwet dat huizen in een binnenstad mettertijd steeds groter worden en zelden kleiner. Deze uitbreiding wordt beperkt door de perceelomvang en vindt derhalve plaats naar boven (meer bouwlagen), naar beneden (bouw van kelders), naar achteren (een open erf wordt volgebouwd).

Voorhuis en binnenhaard

De verplaatsing van het vuur naar een stenen zijmuur in combinatie met de behoefte aan een privéruimte leidde tot een nadere indeling van vele stadshuizen: een min of meer openbaar en gemakkelijk toegankelijk gedeelte aan de straatkant, het voorhuis, daarachter een (lage) kamer met haardvuur (de 'binnenheerd'); daarboven vaak een 'hangkamertje', 'insteek' om van de warmte te profiteren.

Een gang die de vertrekken zodanig verbindt dat men de meer achterwaarts gelegen ver-

Opgegraven in Utrecht:

Boven: Minrebroederstraat, 16e eeuw, baardmankruik

Onder: Breedstraat 50 e.o. Een vetvanger met mogelijkheid er een spit op te leggen. Het gaatje voor het spit rechts is zichtbaar, links is het gat aan de bovenzijde open.

(foto's: ABC)

trekken kon bereiken zonder *door* de andere vertrekken te hoeven gaan, werd pas rond 1650 min of meer algemeen. Lang niet overal vindt men deze indeling terug: iedereen die geld en zin had, verbouwde en vernieuwde naar hartelust: men splitste vertrekken, voegde ze samen, maakt doorgangen enzovoorts.

Eén vuur of meer vuren.

De kleinste stadshuizen, de kamerwoningen, en zeker de woningen van de allerarmsten waren en bleven voorzien van slechts één stookplaats. In die huizen veranderde eeuwenlang het minste. Het vuur werd zo zuinig mogelijk benut: men woonde rond dit vuur; op het vuur werd gekookt; daarbij bevonden zich ook de slaapplekken. Op afbeeldingen is te zien dat bij de haard een aardewerk olielampje hing om bij te kunnen koken. Nabij dat vuur bevond zich mogelijk een tafeltje of een plank om groenten en dergelijke op te snijden en schoon te maken; er hing mogelijk ook een plank of rek met wat serviesgoed; daar of ergens onder een trap of in een keldertje onder de bedstee bevond zich een voorraadje brandstof en etenswaar. Voorbeelden van kleine woningen met één stookplaats, tevens kookvuur, vinden we in Utrecht speciaal in de hofjes: de Mieropskameren aan de Springweg; de Beijerskameren aan de Lange Nieuwstraat; het Hofje van Pallaes aan de Agnietenstraat. Maar er waren buiten die hofjes talloze zogenaamde kamerwoningen met vergelijkbare voorzieningen.

We treffen die inrichting niet vaak meer aan: het meeste daarvan is verdwenen door verbetering van de levensstandaard. Met de opkomst van brandstoffen als petroleum, kolen en gas en bijbehorende kooktoestellen, ontstaat in dergelijke kleine woningen meer ruimte voor een keukenhoek en een apart vuur om op te koken. Die allereenvoudigste, om niet te zeggen meest armoedige woonsituaties werden niet vaak afgebeeld op prenten en schilderijen.

Schilders en tekenaars die expliciet armoedige interieurs als thema kozen, hadden daar uiteenlopende motieven voor. De 'romantiek van het verval' is in de beeldende kunst regelmatig in trek. De uitbeelding van arme mensen in hun arme omgeving bevat soms de boodschap dat arme mensen betere mensen zijn, eerlijker, natuurlijker en tevredener dan hun welgestelde medeburgers. Het afbeelden van interieurs kon ook een aanklacht zijn, een protest tegen de slechte levensomstandigheden van een bevolkingsgroep. Bredere belangstelling voor en de vastlegging (fotografie, orale geschiedschrijving) van de levensomstandigheden van arme mensen uit humanitaire motieven is van betrekkelijk recente datum. De foto heeft de naam minder vervalsend te zijn dan prent en schilderij. Maar ook documentair bedoelde afbeeldingen van interieurs kunnen een vertekend beeld opleveren. Wie wantoestanden wil signaleren, selecteert de kwalijkste situaties. Achteraf blijkt nog al eens dat fotografen de door hen aangetroffen situatie nader modelleerden en manipuleerden terwille van het beoogde effect op het publiek.

Opgegraven in Utrecht:

Vondsten in beerput, Minrebroederstraat, 17e eeuwse kookpotten en kokenpan. (foto: ABC)

Olielampje dat met de platte achterzijde van de voet en het grote ophangoog tegen de muur van de haard kan worden gehangen, zodat je ook licht hebt in de kookpot. (foto SjdD)

Twee vrouwen in de woonruimte, tevens keuken van een der Sionskameren foto omstreeks 1928. (foto: HUA)

In dit SteenGoed nemen deze allereenvoudigste kookvoorzieningen een betrekkelijk kleine plaats in. Vele stadsbewoners konden zich geen tweede vuur, noch een speciale kookruimte veroorloven. Er ontwikkelt zich bij hen voorlopig geen keukenvertrek.

Het open vuur besloten, kachels en fornuizen.

Bij het open vuur ontwikkelde zich het bijbehorende gerei: tangen en poken, een haal/heugel om ketels en potten op verstelbare hoogte boven de vlammen te kunnen hangen, vuurbestendige potten en pannen; voorzieningen om de achterwand van de stookplaats tegen het vuur te beschermen (tegels; haardstenen; 'staande en leggende' ijzeren platen); aspotten; een valletje tegen de rook; schotten en schermen om bij het vuur te kunnen zitten zonder last van te grote hitte of vonken enzovoorts.

De volgende stap tot een zuiniger en veiliger gebruik van het keukenvuur was het gemetselde fornuis. Die vond men vaak naast een open vuur onder dezelfde brede schoorsteenkap. Dat open vuur werd dan alleen nog voor grote ketels en potten gebruikt.

Bordpapieren scheenbeschermers. Cornelis Nagtglas beschrijft het leven in een kostschool '... in de smalle Korte Nieuwstraat, niet ver van de oude sombere Pauluspoort'. 'Om half acht soupeerden wij met karnemelkdes winters, als wij op lage stoeltjes voor den grooten vierkanten schoorsteen mochten zitten, kon het turfvuur zo gloeien dat wij bordpapieren beendeksels bezigden ... 'Beschermd je jezelf niet, dan kreeg je de aan oudere lezers nog welbekende 'kachelbenen'.¹³

Interieur van een slooppand aan de Lindengracht te Amsterdam. Deze en heel veel andere foto's van deze buurt werden gemaakt om de noodzaak van nieuwbouw aan te tonen. De bewoners hebben er - zo te zien - alles aan gedaan deze éénkamerwoning zo mooi mogelijk te maken, maar de plee bijvoorbeeld zat bij deze woningen in een muurkast of gewoon open en bloot naast het aanrecht. De fotograaf is E. H. J. Weismüller, 1895¹¹ (Gemeentearchief Amsterdam)

Kookhoekje in een der vrijwoningen van de Bruntenhof anno 1975. (foto: HUA)

Vervolgens werden het verplaatsbare fornuis en dito kachel ontwikkeld. Met de introductie van verplaatsbare kachels en fornuizen kreeg ook de kleine man meer comfort. In veel huizen keerde het vuur via de kachel van de zijkant van de kamer weer terug naar het midden van de kamer, via (soms zeer wijldopige) constructies van pijpen en plateaux verbonden met het rookkanaal. De kachels hadden vaak extra voorzieningen om op te koken. Op het platteland ging men veel langer door met koken boven open vuur dan in de stad.

“Mijn eerste franse les. ‘Je brûle tout l’hiver sans m’êtreindre’ stond op de voorkant van de Salamander. ‘Ik brand de hele winter door zonder uit te gaan’. Wat een kachtje! Je kon hem op een minimum aan brandstoffen de hele nacht aanhouden. Een kwastie van de gloeiende kolen afdekken en de luchttoevoer via de klep aan de onderkant op het kleinst mogelijke spleetje zetten. Ik hoor nog het geluid van die dichtvallende kachelklepjes. Ik weet nog hoe het rook als de kachel na een poetsbeurt warm werd. Die kachel werd des winters uit zuinigheidsoverwegingen tot tweede fornuis gepromoveerd. Daarop maakte mijn moeder met alle geduld weerbarstige grondstoffen geschikt voor menselijke consumptie. Een stukje keuken terug naar de huiskamer, ‘vertrekgeneralisatie’ zogezegd. Het lijkt mij een fraaie opdracht voor een – betrouwbare - sociaal-psycholoog om te onderzoeken of er naast de ‘Skeptische Generation’ en de ‘Lost generation’ ook een ‘Salamandergeneratie’ te determineren valt: een groep van zestig- tot honderdjarigen die vrede en huiselijkheid zeer op prijs stelt, met een goed gevoel voor normen en waarden in het gezin, die doorwerken, niet te veel uitgaan, met weinig tevreden zijn, kortom echte salamandermensen die weten waar het om draait in het leven. Die Salamandergeneratie kent ook nog de speciale geur van stoofpeertjes met een vleugje petroleum erdoor: van het stelletje waarop ze stonden te stoven. Met het verdwijnen van die kachel verdween het kolenhok, de kolenkit, de kolenzeef, het

Overblijfselen van de oude keukeninrichting van Keistraat 9, in 1956, toen kantoor van het Hoogheemraadschap Lekdijk Boven-dams. Onder andere een gemetseld fornuis met een ijzeren dekplaat en enkele ijzeren potten.¹²

Op dit schilderij van Jo Koster uit 1944 zien we in een Staphorster boerderij nog de oude schoorsteenkap; op de plaats van het open vuur staat nu een kachel waarop gekookt wordt. De doorvoer van de lange kachelpijp door de boezem van de schoorsteen ziet er zelfgemaakt uit.

Veel zorgvuldiger en fraaier dan in de hiernaast afgebeelde Staphorster boerderij is de verandering van een open naar een gesloten vuur uitgevoerd in een keuken van het Begijnhof in Brugge. We zien een nieuw schoorsteenkanaal van schoon metaalwerk met een bescheiden schoorsteenmantel en een fraaie plattebuiskachel die flink ver in het vertrek is geplaatst.

kachelhaakje, de pook, de kachelglans, de zakketel die diep in de kachel reikte en zingend-en-wel steeds voor een voorraadje warm water zorgde. Ook kwam een eind aan het jaarlijkse bezoek van de smid, die vóór het stookseizoen de kachel kwam plaatsen en repareren. De smid heette trouwens Vonk.”

‘s Zomers was het niet aangenaam om binnenshuis een vuur te moeten stoken om te kunnen koken of gewoon om thee te zetten of iets dergelijks. Voor mensen die niet konden uitwijken naar een zomerkeuken of een soortgelijke voorziening, boden de water- en vuurneringen uitkomst. Daar kon je warm water en gloeiende houtskool kopen. Menige lezer(es) herinnert zich nog zo’n adres in hun oude buurt waar je moeder je naartoe stuurde om voor een paar centen warm water te halen.

“Wij woonden op de Lange Nieuwstraat boven Opa Van Straten.

Op maandag deed mijn moeder de was. Voor de kookwas werd een grote ketel op het gas gezet. Dezelfde ketel waarin in de zomer de weckpotten en -flessen met groenten of bessensap verhit werden. Die ketel was behoorlijk groot en om niet te veel tijd te verdoen met het op temperatuur brengen van het water op één gaspits, werden mijn broer en ik met een emmer naar de water- en vuurwinkel in de Grote Eligensteeg gestuurd. Daar was, als je binnenkwam links, de in mijn beleving enorme stookoven met waterreservoir waar het hete water in de emmer werd getapt. Intussen kon ik rondkijken in het donkere winkelgedeelte rechts, waar allerlei grutterswaren konden worden aangeschaft. Netjes afgewogen in bruine puntzakjes. Muntjes voor gas- en lichtmeters kon men er ook kopen.

Wij kochten daar verder nooit iets want we hadden als bewoners van de Lange Nieuwstraat natuurlijk niets te zoeken in een winkeltje in een achteraf-steegje! Maar heet water konden we nergens anders krijgen dus dat moest wel daar gehaald worden. Het was nog een hele toer om die emmer heet water met z’n tweeën naar huis te slepen. We hoefden niet verder dan de werkplaats van Opa, daar nam mijn moeder die hete emmer over om hem naar boven te sjuwen.”

Naar een apart keukenvertrek.

De ontwikkeling van een apart keukenvertrek verloopt niet rechtlijnig. Het proces begint ermee dat er om allerlei redenen niet meer gekookt wordt in de woonkamer. Zo’n reden kan zijn ruimtegebrek in de binnenhaard, het ongemak van ‘s zomers een vuur te moeten maken in de toch al warme woonkamer. Daarnaast speelt verdefting/verburgerlijking een rol, toenemende verfijning van levensstijl, de neiging om een duidelijker scheiding aan te brengen tussen de privé-sfeer van het eigen gezin en de vertrekken waar het personeel zijn werk doet. Zodoende verplaatsten de meer welgestelden het kookbedrijf naar hetzij een andere plek binnen het bestaande huis, hetzij in nieuwbouw opzij van dat huis of achter dat huis. Deze keuken kon in smalle huizen alleen maar gerealiseerd worden door uit te wijken naar een verder achterwaarts gelegen vertrek van het bestaande huis (dit komt in Utrecht het meeste voor) of naar beneden (naar de kelder of souterrain; in Utrecht minder vaak). De keuken achter het huis komt in variaties voor: in een aanbouw onder één dak, in een aparte uitbouw achter het huis (en dan vaak iets smaller dan de achtergevel terwille van lichttoetreding): Oude Kamp 3, met turfzolder; Lange Nieuwstraat 117 (afgebouwd in 1970). Een keuken opzij van het huis (en dan van binnenuit of via een overdekte gang bereikbaar) is bijvoorbeeld te vinden op Oudegracht 333. Keukens achter een binnenplaats, maar door een gang met het voorhuis verbonden, vooral in

Een “haal” om potten of ketels hoger of lager boven een vuur te hangen. Bij de bovenste ontbreekt het oog waaraan de haal kan worden opgehangen. Bij de onderste is het principe beter te zien.

De schouw in de keuken van Lange Nieuwstraat 53. Deze keuken bevindt zich in het souterrain. Nog lang waren daar resten van bedsteden zichtbaar. De foto is van de zeventiger jaren vorige eeuw. (foto: UMF)

keuken een dienstvertrek en derhalve ver van de privévertrekken gelegen.

Treft men in een huis meerdere (resten van) stookplaatsen aan, dan is het keukenvuur vaak herkenbaar aan de brede en rechte schoorsteenkap. Ook (sporen van) betegeling zijn een aanwijzing dat een vertrek als keuken gediend heeft.

Kelders onder het maaiveld hebben meestal een plafond van houten balken met troggewelfjes ertussen. Deze keukens zijn vaak heel strategisch gesitueerd in het souterrain, heb-

Nieuwe Gracht 159, onder het maaiveld, met troggewelfjes tussen de balken.

de 17e eeuw, zijn te zien op Korte Nieuwstraat 6, 8 en 10; Nieuwgracht 1, 3, 5 en 47. Soms diende dat afzonderlijke keukengebouw alleen als zomerkeuken en kookte men des winters weer in de binnenhaard; soms is het een compleet huisje van drie lagen. Keukens in kelder of souterrain komen in Utrecht al voor in de middeleeuwse stenen huizen maar zeker in en na de 17e eeuw ook daarbuiten. Een reden om de keuken daar en niet elders in het huis onder te brengen, is soms dat het koken een personeelsaangelegenheid is, de

ben een uitgang in de tuin of op het plaatsje en zijn met een systeem van 'halve' trappetjes verbonden met de gang, met de lager gelegen (provisie)kelder en met de opkamer erboven. Voorbeelden van Utrechtse keukens onder het maaiveld zijn o.a. Donkerstraat 15, het huis Zoudenbalch; Janskerkhof 12 en 16; Zuilenstraat 11; Nieuwegracht 75; Lange Nieuwstraat 53.

Daarnaast moeten bij de ondergrondse keukens nog

Langsdoorsnede van Choorstraat 12 en doorsnede door Choorstraat 10 en 12, naar de gracht gezien.¹⁵ (tekening: FK)

genoemd worden als typisch Utrechts de keukens in en vóór de werfkelders: Nieuwegracht 14 (deze keuken heeft een eigen voorgevel met vensters en deuren aan de werf); kelders aan de grachtkant van Choorstraat, Lijnmarkt en Donkere Gaard, bijvoorbeeld Lijnmarkt 36/38. De afstand tussen straathoogte en waterspiegel is daar zo groot dat er ruimte is voor twee kelders boven elkaar. Bij sommigen bevindt zich de keuken daar in de bovenste, bij anderen in de onderste kelder; Lijnmarkt 50 heeft een hangkeuken binnen een zeer hoge kelder. (Een dergelijke hangkeuken bevindt zich ook in de kelder van Oudegracht 140.)

Utrecht kende ooit een groot aantal pothuizen. De meeste zijn verdwenen. Deze pothuizen dienden als ingang vanaf de straat naar de ruimtes onder straatniveau maar hadden mogelijk, gezien de naam pothuis, ook een relatie met de keuken, bijvoorbeeld als 'pottekast'. Het in SteenGoed 53 beschreven pothuis, behorend bij Oudegracht 217, is fraai betegeld en zal heel waarschijnlijk een aan de keuken gerelateerde functie gehad hebben.

Die nieuwe keukenplek blijft vaak nog lang multifunctioneel: er wordt gegeten, geslapen, gepronkt, er hangen schilderijen. Dat geldt voor meerdere vertrekken in de huizen der welgestelden. Als ook de slaapsteden langzamerhand uit de keukens verdwijnen, wordt deze steeds meer een echt gespecialiseerd vertrek waar uitsluitend gekookt wordt. Maar tussentijds zijn er ook weer periodes en plaatsen waarin de

Opgegraven in Utrecht:
Jan Meijenstraat: aardewerk en 17e eeuwse glas (foto: ABC)

keuken terugkeert als middelpunt van het gezinsverkeer. Fock stelt dat tussen 1700 en 1750 binnen het door haar onderzochte gebied alles wat met koken, afwassen, opslag van voedsel en brandstof te maken heeft, zover mogelijk buiten de woonvertrekken is verplaatst. Hout en turf op zolder of in een kelder. Ook de andere dienstvertrekken liggen op afstand van de woonvertrekken.

De ontwerpers van woningbouwprojecten hebben hun impliciete en expliciete opvattingen hoe mensen zouden moeten wonen. Zij willen de leefomstandigheden van 'het volk' verbeteren, soms opvoeders zijn. Als antwoord op de keuken waarin alle woonfuncties plaats hadden (dagverblijf, koken, slapen, werken en tevens lokatie van de plee), ontwierp de filantropisch gerichte Bouwonderneming Jordaan BV eind negentiende eeuw voor hun nieuwe arbeiderswoningen een keuken die zo smal was dat je er zelfs niet kon zitten, maar uitsluitend - staande - koken. Vertrekspecialisatie ten top. Bovenstaande ontwikkeling naar de keuken als een apart vertrek geldt, zoals hierboven al gezegd, niet voor de allerkleinste huizen in de steden: in de kamerwoningen was er gewoonlijk maar één verwarmd vertrek waar tevens gekookt werd. In de bouwhistorische literatuur wordt de verplaatsing van de keuken tussen 1400 en 1650 een van de belangrijkste verschuivingen in de indeling van het Nederlandse woonhuis genoemd.¹⁷

De oudste stenen gebouwen in Utrecht: een heel ander keukenverhaal.

Terwijl vele huizen in de binnensteden een bescheidener houten voorloper hadden, waren er in de Nederlandse bin-

nensteden, in Utrecht in het bijzonder, forse gebouwen die van meet af aan in steen waren opgetrokken. Te denken valt aan stadskastelen als Drakenburgh en Oud-aen, gasthuizen, kloosters en weeshuizen. De keukens van claustrale huizen mochten er ook wezen. Calkoen¹⁸ heeft op basis van zijn archiefonderzoek een beschrijving gemaakt van een Utrechts claustraal huis. De keuken in zo'n huis rust hij uit met alle denkbare voorzieningen die

Keuken van het Stads Ambacht Kinderhuis in de Fundatie van Renswoude, 1947. (foto: HUA)

Van de keuken van Cranestein, nu Oudegracht 53-55, is de achttiende-eeuwse vorm bewaard gebleven. We zien de grote rookkap, witte betegeling, de keukenkast, een gemetselde oven (waarop tijdelijk een gasfornuis is geplaatst) met de ovendeur aan de schouwzijde, en een klein warmhoud-oventje links. (foto: ABC)

Dezelfde keuken in 1872 vanuit een andere hoek gefotografeerd. Het is de vroegst bekende foto van een keuken.¹⁹ (foto: HUA)

hij bij zijn zoektocht tegenkwam. In de kelders werd de wijn opgeslagen, er werd vlees gepekeld in hardstenen bakken en zelfs vis in waterbassins ('vivaria') in leven gehouden tot het moment van consumptie; in die groothuishoudens vindt men ook een broodoven.

Denk verder aan het Catharijneconvent op Lange Nieuwstraat 36, het Duitse huis op Springweg 21, het Burgerweeshuis op Oudegracht 245, de Fundatie van Renswoude op Agnietenstraat 3/5. In deze gebouwen was ook van meet af aan sprake van een indeling in ruimtes met specifieke functies: eetzaal, ziekenzaal, kapel, ontvangstruimte, bestuurskamer, archief/kantoor etc. Daar was vaak al vanaf de stichting van het gebouw sprake van een of meer aparte keukens en bijkeukens. Deze waren veelal gelegen in aparte gebouwen of gebouwtjes, soms met een verdieping erop en met een aparte kelder eronder. Soms werden deze keukens gebruikt om des zomers in te wonen (zomerkeukens). Zo werden in het van rond

Keuken van het Gereformeerd Burgerweeshuis, Oudegracht 245, 1925. foto van E.A. Blitz en Zn. (HUA)

Tot aan de aanleg van waterleiding in de stad Utrecht, was men aangewezen op water uit de grachten, op grondwater of regenwater. Een pomp in de keuken was waarschijnlijk nog tot ver in de 18e eeuw een luxe. Alleen de meer welgestelden hadden al in de 17e eeuw een of twee pompen in hun keuken, een voor grondwater uit een eigen put, de ander voor regenwater dat verzameld werd in een zogenaamde regenkelder. Het maken van een grondwaterput in de kelder, de bouw van een regenwaterkelder buitenshuis, de bijbehorende loden leidingen naar de pomp, de gemetselde aanvoeren, overstortgootjes en afvoeren van vuil water betekenden een flinke kostenpost. Minder welgestelden waren aangewezen op een pomp in de buurt. De ene buurt pomp had een betere naam dan de andere. De pomp op de Mariaplats stond bekend om zijn goede water. Waarschijnlijk zijn op veel plekken in de binnenstad nog regenwaterkelders aanwezig. Ze zijn geheel betegeld of met geglazuurde plavuizen bekleed.

Hiernaast de pomp uit de keuken van Oude Kamp 3, geheel volgens bovenstaande omschrijving. Tussen de twee pomp-uitlopen zit de kraan die na de aanleg van de waterleiding daar is aangebracht. (foto: SJD)

1300 daterende stadskasteel Cranestein, nu Oudegracht 53-55, bij bouwhistorisch onderzoek drie grote stookplaatsen aangetroffen in achter elkaar gelegen vertrekken. Sporen van intensief gebruik en van aanpassingen toonden

aan dat een ervan waarschijnlijk min of meer uitsluitend als keuken werd gebruikt. Later verhuisde de keuken van Cranestein naar een andere plek in dit huis.

Meer 'keuken' vertrekken.

Hoe groter de woonhuizen en hoe meer welstand, des te meer keukens en keukenachtige vertrekken: bijvoorbeeld een grote volledig ingerichte pronkkeuken in het centrum van het huis, waar niet werd gekookt maar wel gegeten en ontvangen, een kleinere keuken ('coockkeuken') voor het echte werk en ook nog een bijkeuken (soms als 'morskeuken' aangeduid) voor de vaat en dergelijke. Soms diende, zoals reeds gezegd, de aparte keuken alleen als zomerkeuken en kookte men des winters weer in de binnenhaard.

Achter Oudegracht 333 bij voorbeeld ligt even achter het huis een waterkelder afgedekt met een hardstenen plaat van 59 x 57 cm. De inwendige afmetingen zijn ca 205 x 130 cm. Het water staat 140 cm hoog. De put is bekleed met bruine geglazuurde plavuizen van 21 x 21 cm. Hij is met een van stukken plavis en witjes gemetseld gootje verbonden met één van de dakgoten. Er was een dito overstortje naar de oude gemetselde afvoeren in de keldervloer. De inhoud van die kelder is ca 3,75 m³. (Het gemiddelde watergebruik in Nederland is op dit moment ongeveer 120 liter per persoon per dag). Na de aanleg van het waterleidingnet werden die waterkelders volgestort of ook wel als beerput gebruikt. Desondanks moeten er nog heel wat bewaard zijn gebleven. (foto: SJD)

Opmerkelijk is wel dat nog lang in elk verwarmd vertrek bedsteden/slaapplaatsen in gebruik waren. De slaapkamer als apart vertrek is een betrekkelijk recente ontwikkeling in het Nederlandse woonhuis.

In grote en middelgrote Utrechtse huizen kan men vanaf de 18e eeuw twee of meer vertrekken verwachten die de naam keuken dragen.

De hoofdkeuken heeft een rechte rookkap, soms zo breed dat er naast een open vuur ook nog een gemetseld fornuis onder past; het aanrecht zit onder de vensters (omwille van het licht); de muren zijn betegeld met witjes of figuratieve tegels; de vloer is van hardstenen tegels of plavuizen; er is een pomp met twee kranen (grondwater en regenwater) met een hardstenen gootsteen en een spatplaat; servieskast(en); een turfkist; brandstofopslag op zolder of in een kelder; provisie op planken of stellingen achter afsluitbare lattendeuren in de kelder; wijnopslag eventueel in aparte daarvoor geschikte nissen; in groothuishoudens en bij welgestelde particulieren vindt men in de kelder hardstenen bakken om vlees en vis te pekelen.

De keuken in een welvarend Hollands huis moet een fraai vertrek zijn geweest, getuige de lovende woorden die de Russische marineofficier, Nikolaj Bestoezjev, daaraan wijdt. Bestoezjev logeerde in 1815 bij diverse Hollandse families. Over de keuken zegt hij: *'In het midden van de gang ligt de keukens ... (met) een marmeren haard met een koperen rooster en een kleine driepoot, waar de turf onder gloeit. Daarop wordt al het voedsel bereid De marmeren vloer en de tegels langs de muur blinken als glas ... Naast de haard zit de zwengel van de pomp ... met daaronder een marmeren bak met een gat naar een pijp voor de afvoer van vuil water'*²⁰

Veranderingen in de keuken met de tijd.

De bovenbeschreven grondvorm van de keuken blijft tot diep in de negentiende eeuw gehandhaafd. Tegelijkertijd is en was de keuken een plaats bij uitstek waar steeds wel iets gemoderniseerd werd en wordt. Zeker waar de vrouw des huizes zelf kookte, werd gestreefd naar meer gemak, betere hanterbaarheid van het vuur, lichtere pannen, kleinere apparaten, zuiniger en flexibeler werkmethoden. Het gemetselde fornuis maakt plaats voor een gietijzeren fornuis (met AGA als topper) of een kacheloven (bekend waren de mooi versierde witte kachelovens uit de in de 30er jaren van de

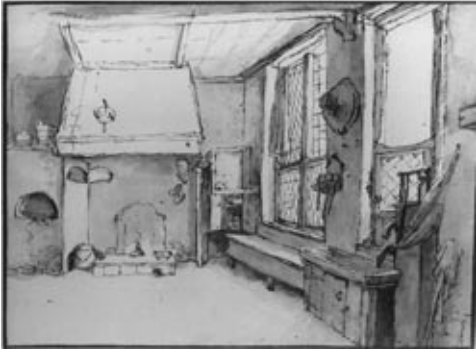
De pomp op de Mariaplaats in 1931. (foto: HUA)

Opgegraven in Utrecht:

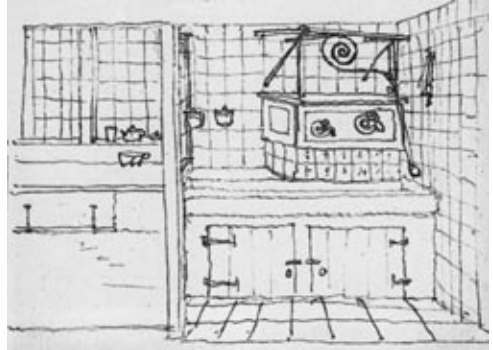
In de Kaatstraat vbnb: een koekenpan, idem met gegolfde rand, een kogelpot. (foto's: ABC)

Twee en een halve eeuw keukens chronologisch in beeld.

Cornelis Bega: kookkeuken, ± 1650.
(Collectie Victor de Stuers)

Serrurier: schets van pomp, 1729. Vergelijk deze tekening met de foto's van de keuken van Oude Kamp 3 (1734): dubbele pomp, harstenen gootsteenbak, kastje daaronder en links daarvan de turvenberging onder het aanrecht. (collectie HUA)

omslag kookboekje, 1746, keuken met stenen fornuis

Jacob Cats tekende de voor- en achterzijde van zijn keuken, in de winter van 1769-1770. (Amsterdam, Gemeentearchief)

Links:Anoniem: keuken in een aanzienlijk huis, rond 1780.

Op de volgende bladzijde wordt als afsluiting van dit overzicht de keuken van Herenstraat 25 getoond.

De keuken van Herenstraat 25, rond 1900. (foto: HUA)

19e eeuw door de Hernhutters in Zeist gestichte kachelfabriek).²¹

Aanrechten en gootstenen die aan vernieuwing toe waren, werden vervangen door modernere exemplaren op dezelfde plaats. Zink en granito doen hun intrede. Op de plaats van de pomp kon waterleiding en een kraan geïnstalleerd worden. De spatplaat liet men vaak zitten.

Een technologische doorbraak is de vervanging van brandstoffen als hout en turf door kolen, petroleum, gas en tenslotte electriciteit. De beschikking over schoon stromend water hoort daar ook bij. Een sociale doorbraak van de laatste tijd is de statusverandering van de keuken en het koken: koken is steeds minder vaak het werk van een personeelslid; het is niet langer louter een vrouwenzaak, ook mannen staan in de keuken. Het menu zelf is verregaand gedemocratiseerd: rijk en minder rijk eten steeds vaker dezelfde gerechten. Een andere grote verandering is dat er steeds minder aan het voedsel 'gewerkt' hoeft te worden. Veel ingrediënten kunnen desgewenst kant en klaar ingeslagen worden. Het is ook niet nodig om allerlei voedingsmiddelen- of grondstoffen in voorraad te hebben. De tendens om de woonkamers te vergroten, de handzaamheid van kooktoestellen en voedselbereiding en de status van koken als een sociale en gezellige activiteit hebben geleid tot een nieuwe vorm van ruimtegebruik. Het lag indertijd voor de hand om met het gezin in de verwarmde keuken te verblijven: de woonkeuken. Nu is het omgekeerde in opkomst: het kookeiland met toebehoren wordt een integrerend onderdeel van het leven in menige woonkamer.

Opgegraven in Utrecht:

Korte Nieuwstraat: Majolica kannetje, 16e eeuw; tinnen zoutvaatje vroeg 14e eeuw; Vroeg steengoedkan, tweede helft 13e eeuw. (foto's: F. Kneefel, ABC)

Mmmm! Wat gaan jullie eten? Terwijl je zo iets vraagt, snuif je diep en kijkt de ander verwachtingsvol aan. Wie de maaltijd beleeft als een feestelijk en verrassend moment van de dag, ervaart de geuren als voorpret. Bak een uitje in olijfolie en let op uw bezoek! Niet alle mensen waarden die geuren. Geurloosheid is in. Achter de reclame voor een welriekend lichaam – parfum, eau-de-toilette, deodorant - schuilt het streven naar een geurloos lichaam, althans een lichaam dat niet naar lichaam ruikt. Ook de geuren die horen bij het klaar maken van de maaltijd, zijn vaak niet meer welkom. Die geuren heten ‘etenslucht’ en worden via de afzuigkap uit de woonruimte weggeblazen.

Wij hadden het genoeg de keuken van Kromme Nieuwegracht 36 te mogen bezoeken. In deze van oorsprong 17e eeuwse keuken zijn in de loop van enkele honderden jaren veranderingen aangebracht zonder de vorige toestand geheel te verwijderen. Daardoor is deze keuken een goed model om de ontwikkeling van de keuken in een notabel huis in de Utrechtse binnenstad aan belangstellenden uit te leggen. Deze keuken wordt hieronder beschreven.

Wanneer is een keuken nu eigenlijk ‘historisch’?

Op goeie vragen kun je niet altijd een goed antwoord geven. Wij hebben er gemakshalve voor gekozen ons te beperken tot keukens in het gebied binnen de Singels. Dat maakt de kans groot dat de betreffende keuken zich bevindt in een huis met een flink verleden en zelf ook een zichtbare geschiedenis heeft. Uiteraard valt ook buiten die Singels van alles op het gebied van keukens te vinden. Daar stonden en staan talrijke oude huizen en gebouwen. Ook de keukens in grootschalige woningbouwprojecten uit diverse modernere tijdperken zijn de moeite van het vastleggen en vergelijken waard, mits er voldoende bewaard is gebleven. De vorm, plek en inrichting van die keukens dragen immers het stempel van hun tijd, ook in ‘ideologische’ zin. Keukens en keukenattributen zijn tegenwoordig een steeds korter leven beschoren: bij de aantrede van een nieuwe bewoner is telkens weer de vraag wat blijft zitten en wat wordt weggedaan. In dertig, veertig jaar kan er veel veranderd en verdwenen zijn.²²

De kelder onder het keukengebouwtje bij Oudegracht 333 was in 1968 nog vrijwel helemaal ingericht als brandstoffenopslag. Daar lagen in halfvergane houten hokken restjes turf, briketten, cokes, eierkolen, vetkolen en anthraciet. Soort bij soort op zijn eigen plek. Talrijke kapotte plavuizen toonden de plaats waar de kachelhoutjes werden gehakt. Het lag voor de hand om alle resten brandstof op te stoken in de open haard, de enige nog functionerende van de oorspronkelijk acht stookplaatsen in het huis. Hetzelfde gold voor de door rot en kever aangetaste hokken. Het lag ook voor de hand de kapotte plavuizen te vervangen door gave exemplaren. De voormalige brandstofopslag is van een stoffig, zwart en muff ruikend hol veranderd in een schoon, helder vertrekje, onherkenbaar als brandstoffenopslagplaats.

Een fotoreportage van Utrechtse keukens.

Om te kunnen beginnen hadden we een paar keukens nodig waar we ons kind aan huis voelden, zonder problemen in en uit konden lopen, meten en bekloppen wat we maar wilden en wanneer we maar wilden, gewoon onze eigen keukens dus. In de loop van de tijd stelden we een steeds vollediger lijst van aandachtspunten samen. Met de eigenaren van de overige hierna beschreven keukens kwamen we via via in contact.

Al snel bleek ons dat op heel veel plekken in de binnenstad monumentale keukens of omvangrijke resten daarvan te vin-

den zijn. Veel te veel om in dit nummer op te nemen. Dit SteenGoed beschouwen wij in feite als de aanzet van een veel groter project: we hebben het plan opgevat met enige regelmaat monumentale keukens in de binnenstad te gaan beschrijven en fotograferen. Wij houden ons dan ook aanbevolen voor tips over keukens die naar uw mening de moeite van het dokumenteren waard zijn. Liever tien maal een tip over dezelfde keuken dan een mooi iets te moeten missen. Een vraag daarbij is nog via welk medium we de belangstellenden het beste in deze beschrijvingen en foto's kunnen laten delen. Betaalbaar en zonder beperkingen aan het aantal en het formaat van de afbeeldingen. Ook suggesties hierover zijn van harte welkom bij de werkgroep Historisch Onderzoek van het UMF t.a.v.

W. Zwanikken, Oudegracht 333, 3511 PC Utrecht, e-mail: wzwanikken@online.nl of

S.J. den Daas, Oude Kamp 3, 3512 KG Utrecht, e-mail: vroda@xs4all.nl.

Nieuwegracht 54

De huidige eigenaren wonen sinds 2008 in dit vanaf 20-6-1967 beschermde Rijksmonument. Het huis is begin 80er jaren van de vorige eeuw gerestaureerd naar plannen van de architect, tevens bewoner A. L. Oosting. De keuken ligt, gelijkvloers, noordelijk van de gang, in een achterhuis van twee lagen.

Vanuit de keuken gaat een deur naar de gang, verder een deur (in de westwand) naar een plaatsje en nog een deur (in de oostwand) naar de tuin (via een gang langs de noordelijke zijgevel).

In de westgevel zijn drie ramen aanwezig die met de genoemde deur een ensemble vormen.

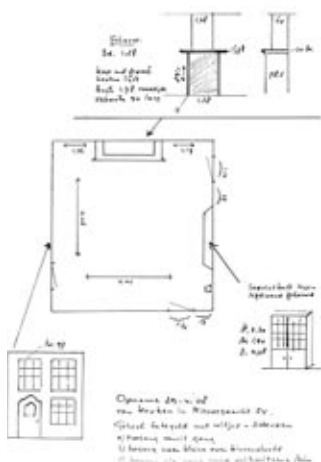
De maten zijn inpandig: 402 cm breed en 428 cm diep. Op de vloer liggen witte marmeren tegels van 54 x 54 cm. Mogelijk zijn deze tegels over een oudere vloer gelegd: de onderste rij witjes aan de wanden ('de plint') heeft maar de halve hoogte.

Het plafond bestaat uit een enkelvoudige balklaag, 5 balkvakken breed, met stucwerk tussen de balken. Afstand van de balken: 97 cm van hart tot hart; de balken zijn 18 cm breed en zijn voorzien van een duivejagerprofiel, behalve de strijkbalk tegen de zuidwand die vierkant is, zonder profiel.

De schouw heeft een recht rookkanaal en is betegeld met witjes. De geprofileerde kap is van hout, op pilasters. De houten delen zijn voorzien van een fraaie marmerimitatie (rood gaderd). Het rookkanaal is inwendig verkleind, mogelijk bij gelegenheid van de overgang naar een modernere manier van stoken, om meer trek te krijgen. Onder deze schouw stond in 2008 een fornuis met kastjes.

Dit is recentelijk vervangen door een houtkachel. Het in 2008 aangetroffen aanrecht (waarschijnlijk ontworpen door Oosting), is hergebruikt elders in het huis. Tegen de zuidwand en in de hoek van de noord- en westwand heeft Christiaan Wiersma door hem in de stijl van de hierna te noemen houten servieskast vervaardigde aanrechten geplaatst. Een mooie houten servieskast tegen de oostwand is daarin gedeeltelijk ingelaten.

De westwand.

Boven: situatieschets met maten (Gjvl)

Onder: het achterhuis met beneden de keuken en boven een kamer, gefotografeerd vanaf het plaatsje. (Alle foto's bij deze beschrijving: SjdD)

De houten balk met duiveja-gerprofiel aan de onderzijde die aansluit op de kast doet vermoeden dat daar vroeger een doorgang geweest is naar de achterkamer.

De wanden zijn geheel betegeld met witjes van verschillende ouderdom. Op diverse plaatsen is te zien waar houten onderdelen waren bevestigd. Mogelijk is veel aangevuld bij bovengenoemde restauratie. Alleen een smal vlakje tegels rechts van de deur naar de gang toont sporen van gebruik (gaatjes, slijtsporen). Verder minutieus onderzoek levert misschien aanwijzingen op waar de wateraanvoer, de spatplaat, de pomp en turfkist zich bevonden. Om maar te zwijgen van de waterkelder, grondwaterput, en een oudere keuken in de kelder (daar bevinden zich resten van een stookplaats en een raveling), van andere keukengebouwtjes en de oudste secreten. Foto's van dit buitengewoon fraaie vertrek van vóór Oosting's restauratie zouden een waar geschenk zijn.

De oostzijde van de keuken met links de schouw, rechts de servieskast.

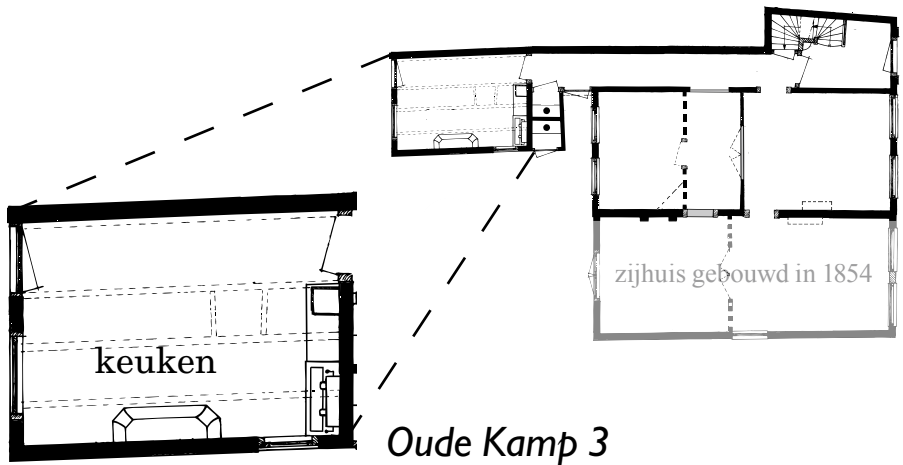

Het inwendig verkleinde rookkanaal.

Het huis wordt vermeld in: Dolfin e.a. Utrecht, De huizen binnen de Singels. In het Overzicht op blz. 98 een korte beschrijving van het pand. Geen vermelding van een keuken. Geen vermelding in de Beschrijving; Kolman, Chris, Ben Olde Meierink en Ronald Stenvert: Utrecht, in: Monumenten in Nederland. nr 1 Zeist (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) Waanders Zwolle. p. 266. (onder de 18e-eeuwse huizen); Kotte, Wouter: Bovenlicht: het oude met nieuwe ogen bekeken. Catalogus tentoonstelling Hedendaagse Kunst. Achter de Dom 14, Utrecht. 18-12-1979 t/m 27-01-1980. p. 22; UDS: (bovenstaande) literatuurverwijzingen; verder de beschikkingen inzake monumentale status van huis, werfmuur. De keuken van Nieuwegracht 54 is op 29-4-2008 bezocht door de volledige werkgroep Historisch Onderzoek. Op dat tijdstip werd de keukeninrichting gerestaureerd.

Het in zijn eenvoud elegante profiel van de houten schouwkop. Op de foto rechts is de marmerschildering goed te zien.

Oude Kamp 3

Voorbeeld van een los achter het hoofdhuis gebouwde keuken. Door de grote deur links-boven werden de turven naar de turfzolder gebracht.

De deur rechts met de vierkante opening was de buitenplee voor het personeel. Pal op het zuiden. 's Zomers heet, 's winters koud. Daar zat je niet lang. (Alle foto's bij deze keuken: SJD).

De huidige eigenaren-bewoners van Oude Kamp 3 hebben het pand in 1992 betrokken. Maar het pand is al drie generaties in het bezit van de familie. De benedenverdieping van het huis is van 1910 tot 1991 in gebruik geweest als bedrijfsruimte. Daardoor zijn veel originele details bewaard gebleven: er was geen behoefte aan modernisering van het interieur.

Van 1910 tot 1916 is het benedenhuis verhuurd aan de 'Utrechtsche Coöperatieve Keuken', die kookte in de oude keuken van het huis. Het bovenhuis wordt verhuurd aan snel wisselende bewoners, waarvoor een klein kamertje wordt ingericht als keuken. In 1916 wordt het huis verhuurd aan de voorloper van Drukkerij De Lumax; de directeur woont boven zijn bedrijf.

In 1919 koopt de grootvader van de huidige eigenaar het pand om beneden zijn drukkerij te vestigen. Ook hij woont boven zijn bedrijf. De bovenwoning wordt in 1975 door het bedrijf in gebruik genomen. De drukkerij groeit door en verhuist in 1991. Het pand wordt grondig gerestaureerd door de huidige eigenaren die er ook gaan wonen.

Het oudste deel van het huis is in 1734 gebouwd waarbij de keuken als apart gebouwtje achter het huis is opgetrokken. De keuken is bereikbaar door de lange gang die aan de zijkant van het huis van de hal naar achteren voert. Tegen het losse keukengebouw is een aanbouw aanwezig waarin een binnen- en een buitenplee. Tegenwoordig is dat een WC en een tuinkast. De keuken beschikt over een turfzolder, maar is niet onderkelderde.

Zicht op de oost- en een deel van de zuidmuur van de keuken. Van links naar rechts: gangdeur, turfstortkoker, turfhoek met daarop de kast, hardstenen gootsteenbak met dubbele pomp. In de zuidmuur het raam met luiken. Daaronder een laat 20e-eeuws verwarmingselement. Ten slotte rechts, gedeeltelijk te zien, de grote schouw.

De provisiekelder bevindt zich onder de hal, bijna tien meter vanaf de keuken.

De ruimte meet 3,40 x 4,70 m en is 3,04 m hoog. Het plafond bestaat uit een enkelvoudige balklaag (met duivejagerprofielen) haaks op de straat. De vier balkvakken zijn niet allen even breed. Tussen de balken is in het begin van de 20e eeuw stucwerk op riet aangebracht waarbij van de balkhoogte nog maar 2 cm zichtbaar bleef. Enkele jaren geleden is dat ernstig beschadigde stucwerk verwijderd en vervangen door een nieuw stucplafond op gipsplaten vlak onder de vloerdelen van de zolder, waardoor de balken meer in het zicht kwamen. Bij de verwijdering van dat stucplafond bleken de planken van de zoldervloer donkerbruin geschilderd en sporen te vertonen van een gasleiding met een houten klos voor het bevestigen van een gaslamp.

De vloer bestond tot 1992 uit grote ongeglazuurde plavuizen van 44 x 44 cm. Voor deze plavuizen werd grijsbakkende klei gebruikt, maar daar werden strengen van lichtbakkende klei doorheen geroerd. Daardoor ontstaat een marmerachtige structuur. Die kwetsbare plavuizen waren niet bestand tegen de belasting van de zware machine die het bedrijf enige tijd in de keuken had staan en zijn onherstelbaar verbrokken. Bij de bouwhistorische opname voor de restauratie werden die plavuizen kenmerkend genoemd voor Utrecht halverwege de 19e eeuw. In 1854 heeft er inderdaad een grote verbouwing plaats gevonden, waarbij onder andere het zijhuis is gebouwd. Gezien de vormgeving van het raam en de deur in de westmuur van de keuken is ook aan die westmuur ver-

De vermoedelijk in de 19e eeuw verbouwde westmuur.

bouwd. Dat kan verklaren dat het bouwvolume dat ten westen van de huidige keuken nog zichtbaar is op de kadastrale kaart van 1832, thans niet meer aanwezig is. Het metselwerk aan de muurdam tussen het raam en de deur is bijzonder slordig uitgevoerd.

Bij het leggen van de nieuwe plavuizenvloer in 1992 werd ruim 10 cm onder de grote plavuizen een vloer van ongeglaazuurde rode plavuizen gevonden van 22 x 22 cm. Helaas was die vloer verre van compleet. Hij is blijven liggen onder de huidige vloer van ongeglaazuurde donkergrijze plavuizen.

De grote schouw bevindt zich tegen de zuidmuur. De houten lijst is 160 cm breed, 47 cm diep en 20 cm hoog. Hij heeft afgeschuinde hoeken. Het smallere, rechte schoorsteenkanaal met fraaie plafondplint sluit daar met elegant uitgevoerde afronding op aan. De ijzeren staande plaat ligt 10 cm verdiept in de muur. Het verschil wordt aan beide zijden overbrugd met schuine wandjes bekleed met witjes. De liggende plaat is 160 x 60 cm, maar ter plaatse van de staande plaat 70 cm diep. Deze plaat heeft oorspronkelijk zo'n 15 cm boven het vloerniveau gelegen, maar door het ophogen van de keukenvloer is dat nog maar 2 cm. Die verhoging bestond uit een bakstenen muurtje, waarin van voren een opening zat. Er is ook nog een (dichtgesmeerde) vierkante opening in de liggende plaat te zien, die functioneerde als aspot. De as die daarin geschoven werd, kon door het gat in het muurtje aan de voorzijde worden verwijderd. Er heeft dus oorspronkelijk een open vuur gebrand. In later jaren (eind 19e eeuw of tijdens het gebruik als Coöperatieve Keuken) moet er een kachel of fornuis hebben gestaan, getuige het thans dichtgesmeerde gat aan de voorzijde van het rookkanaal. Dat fornuis heeft dan niet onder de schouw gestaan maar er vóór.

De dubbele pomp uit de bouwtijd is nog steeds aanwezig evenals de marmeren spatplaat. Ook de gescheiden waterbakken, van zink, in de omkisting daarachter zijn nog aanwezig evenals het gehele pompmechanisme. De aansluiting op de welwaterput is er niet meer en het is ook niet bekend waar die put heeft gezeten. De regenwaterput van 10 m³ is nog wel aanwezig onder de bestrating van het tuinterras. De binnenzijde van deze put is geheel betegeld met witjes. Deze put is na het aanleggen van de waterleiding begin 20e eeuw in gebruik genomen als beerput. Na de aanleg van een riool in de 50er jaren van de 20e eeuw is de put leeggepompt en daarna volgestort met zand.

De gootsteenbak is rond 1916 ingedeeld in twee compartimenten (door middel van een cementen dammetje met aan de onderkant een opening waardoor het water vrij weg kon lopen) Op die manier kon, door twee kranen boven de bak

Dichtgesmeerd asgat in de liggende plaat.

De houten klos voor de gasaansluiting.

te monteren, worden voldaan aan het voorschrift dat een bedrijf met meer dan 10 werknemers moest beschikken over twee wasbakken! Onder de hardstenen gootsteenbak is een kastje getimmerd dat een lemen vloer heeft.

Tussen de keukendeur en de gootsteen is een turvenhok aanwezig, waarop de turfstortkoker vanaf de zolder aansluit. Het hok is in de 70er jaren afgebroken omdat het totaal vergaan was, maar de gegevens werden bewaard, zodat het bij de restauratie weer kon worden teruggebracht. Tegelijkertijd is ook de kast die bovenop dat turvenhok aanwezig is geweest (getuige de verfsporen op de tegels) herbouwd.

De turven werden vanuit de tuin omhooggebracht (gegooid?) naar de grote deur. Op de zoldervloer van bijna 16 m² zijn de turven netjes opgestapeld geweest. Via een luik kon je vanuit de keuken op de zolder klimmen om de turven door de koker naar beneden te storten. Bij het verwijderen van het oude stucplafond is veel turfstof over de sloper uitgestort. Dat betekent dat er nog lang gebruik is gemaakt van turf: dat stucwerk dateert van rond 1910.

De gehele keuken is betegeld met witjes. Veel exemplaren zijn van de muur gevallen. Met wat er bewaard is, kunnen alle beschadigde plekken in het zicht opnieuw worden betegeld.

Op de westmuur is nog een houten klos aanwezig die gediend heeft als bevestiging van een gasaansluiting. Hij zit te laag om gediend te hebben voor een gasverlichtingsornament, zoals er oorspronkelijk een heeft gezeten op twee meter hoogte in de lange gang. Deze klos was waarschijnlijk geschikt voor een slang naar een gaskomfoor. Misschien uit de tijd dat de keuken in gebruik is geweest bij de "Utrechtsche Coöperatieve Keuken".

Kleuronderzoek bij het raam van de keuken, vlak boven de pompbak in de zuidmuur bracht aan het licht dat onder de bekende okergele verflaag een donkerbruine kleur aanwezig is. De onderste kleur aangetroffen bij het kleuronderzoek is donker blauw-groen. Die oudste kleur is ook aanwezig als onderste laag op het traphek in de hal dat dateert uit de bouwtijd (1734). De blauwe kleur in de keuken dateert waarschijnlijk ook uit die bouwtijd en is daarom op het herstelde houtwerk teruggebracht.

Oude Kamp 3 is beschreven in: - Daas, Simon den, De levende letter. Onderzoek naar de historie van grond, bebouwing, eigendom en bewoning van Oude Kamp 3 te Utrecht. Nummer 33 in de serie 'Steengoed'. Utrecht (Utrechts Monumentenfonds), 2002.

- Lagers, Hans, Herstelde monumenten. Gemeentelijke restauratieprojecten in Utrecht 1998-2002. Utrecht (Gemeente Utrecht), Hierin "Herstel van Utrechtsse geveltekens": blz. 16-21 (hierin "Oude Kamp 3", nieuwe gevelsteen "DE LETTER LEEFT WAAR DEN DAAS HET PAPIER KUST". 1999")

- Klück, Bart, "Oude Kamp 3". In: Archeologische en Bouwhistorische Kroniek Gemeente Utrecht, 1991-1992, blz. 205.

Opmetingen op 15 november 2012.

Verfsporen op de tegels als vormaanzijning bij de herbouw van de kast.

Zuilenstraat 11

Zuilenstraat 11 en 13 vormden in oorsprong één huis, gebouwd in het eerste kwart van de 17e eeuw; dit grote huis werd rond 1650 gesplitst. Vanaf die tijd hebben die twee huizen hun eigen geschiedenis.

*Twee doorgangen c.q. openingen naar de straat.
(Alle foto's bij deze keuken: SJD.)*

De huidige eigenaresse-bewoonster heeft het pand vanaf 1964 in eigendom en woont er nog steeds met groot plezier. Tot 1964 was het huis eigendom van twee bejaarde dames die het vrijwel helemaal verhuurden aan studenten. Ze woonden zelf in de kleinst mogelijke ruimtes. Toen de huidige eigenaren het huis voor het eerst zagen was het al helemaal ont ruimd. De aanwezige voorzieningen waren allereenvoudigst. Er stond nog een petroleumstel. Zij hebben in de keuken de noodzakelijke voorzieningen laten aanbrengen en reparaties verricht aan enkele verrotte traptreden maar verder alles in de oorspronkelijke staat gelaten.

De kelderverdieping van Zuilenstraat 11 bestaat uit 4 onderscheiden ruimtes. Voorin ligt parallel aan de straat een kelder met een tongewelf met in de voorgevel twee doorgangen c.q. openingen naar de straat. Een ervan, de smalste heeft nog resten van een gemetselde trap naar de straat; de breedste opening heeft mogelijk als kolenstort, turf gat gediend en als lichtopening. Waarschijnlijk diende deze kelder voor opslag van brandstoffen.

Achter deze kelder (tussen de voorkelder en de keuken) liggen twee kleinere kelderruimtes met tongewelven haaks op de straat. In de kleinste, westelijk gelegen, ruimte zijn resten van een houten deur te zien; daar zijn latten met handgesmede nagels op de muur bevestigd. Het zou een afsluitbare provisieruimte geweest kunnen zijn (bijvoorbeeld voor wijn). Daar zijn ook sporen te zien van de dichtgemetselde doorgang naar het achtererf (uit de tijd dat het achterhuis nog niet was aangebouwd). Ook in de grootste van deze twee kelderruimtes zijn latten op de muur bevestigd met handgesmede nagels. Ook daar hebben planken gezeten.

De vierde ruimte, aan de tuinkant, is de keukenkelder. Je komt er binnen via een eiken steektrap (13 treden; de treden zijn in het metselwerk van de muur gewerkt) met een fraai traphek en licht geprofileerde eiken leuning. De toegangs-

De oostelijke tussenkelder

deur boven aan de trap oogt aan de voorzijde als geklapt en is aan de achterzijde een profieldeur. Hij hangt op forse bochtscharnieren.

De keuken meet binnensmuurs 531 bij 578 cm. De hoogte is 214 cm (tot aan de onderkant van de balken) resp. 240 cm (tot aan het hoogste punt van de trogjes tussen de balken).

Het plafond bestaat uit eiken balken, 30 cm breed (6 vakken) waartussen gestucte trogjes. De balken liggen haaks op de straat; ze zijn waarschijnlijk ooit geschuurd of anderszins glad gemaakt en daarna gebeitst. Een van deze balken is gelast met een zware handgemaakte ijzeren bout en moer.

De vloer bestaat uit rode zandstenen platen van 55 bij 55 cm in rechte rijen gelegd. Links van de haard werden kennelijk vaak houtjes gehakt: de vloer is op die plek op karakteristieke manier beschadigd. In de noordwestelijke hoek is aan die vloer gewerkt: hij is gerepareerd met brokstukken en deels dichtgesmeerd met mortel. In de

De eiken steektrap.

Zandstenen platen op de vloer.

Handgemaakte bout en moer in de las.

zuidoostelijke hoek zijn eveneens sporen van reparaties te zijn.

In de achtergevel zitten drie vierruitsramen, in Dolfin als laat negentiende-eeuws gekenmerkt. Van het meest rechtse raam (ziende naar de tuin) is nog het binnenluik bewaard gebleven. Van eventuele overige luiken is geen spoor te zien.

Het meest opvallende is natuurlijk de pracht aan beschilderde antieke tegels. De hele oostelijke wand inclusief de trapopgang, de noordelijke wand en een strook van een meter breed op de westelijke wand zijn daarmee van onder tot boven bekleed. Zij beelden o.a. een aantal van de Metamorfozes van Ovidius uit. Deze wand verdient een gedetailleerde beschrijving en documentatie. We zagen geen (sporen van) kaarsennissen. Wel is er een interessante vierkante, met tegels beklede opening in de betegelde noordwand ter hoogte van het trapbordes. Deze heeft een schuin aflopende bodem en was dus niet geschikt om er een lichtje in te plaatsen. Mogelijk had het een dubbele functie: vanuit de keuken kun je zien wie er in de gang staat en het

geeft wat daglicht bovenaan de trap.

De schoorsteen bevindt zich tegen de westwand. Hij is 69 cm diep en 178 cm breed. Hij heeft een rechte kap. Op manskoude (184 cm vanaf de vloer) bevindt zich een eenvoudige rechttoe rechtaan schoorsteenplank. De liggende ijzeren plaat is nog aanwezig; er is geen asopening te zien. De schouw is helemaal betegeld met witjes, evenals de rest van de westwand behoudens de bovengenoemde strook in de noordwesthoek. Dolfin c.s. trekken uit dat laatste de conclusie dat de schouw oorspronkelijk breder was (richting straat). Op een veilingbiljet uit 1764 wordt gesproken van een 'spatieuze keuken met sijn fornuyzen ...'. Onder deze schouw heeft zich naast een open vuur ook ooit een gemetseld fornuis bevonden.

In de tegelwanden zijn op vele plekken resten van spijkers en dergelijke te zien. Er heeft uiteraard van alles gehangen. In de noord-westhoek zitten de spijkergaten in een regelmatig patroon dat kan wijzen op planken in die hoek.

De kijkopening naar de gang.

Waarschijnlijk hebben aanrecht en pomp in de zuidoosthoek gezeten. We konden dit niet inspecteren omdat daar een moderne betegeling is aangebracht. (op die plaats zaten althans in 1964 ook geen oude tegels. Dat kan erop wijzen dat daar al vanouds voorzieningen - 'commoditeyten' - zaten). Dicht daarbij ligt op de plaats achter het huis een waterkelder. Er zijn in die hoek ook lichte verzakkingen en onregelmatigheden in de vloerplaten. Daar zijn mogelijk oude leidingen verwijderd.

In de noordwand zit een leuk deurtje van duims eikenhout (167 bij 82 cm) naar de kelders aan de straatkant. Aan de keukenkant is het een strokondeur en aan de straatkant een gewone profieldeur. Oorspronkelijk scharnierde het ook halverweg de breedte: je kon ook een half deurtje open doen. Het deurtje is ook omgehangen: de sponning met resten hangwerk zit aan de tuinkant van het deurkozijn en de deur hangt nu aan de straatkant van dat kozijn.

We vonden geen sporen van bedsteden of ander vast meubilair. In een papier van 1764 wordt nog gesproken van een 'tinnecast' die door de koper werd overgenomen voor de som van zestien gulden.

Blijkens papieren uit 1725 en 1764 stond er toen nog een keukengebouwtje in de tuin, tegen de achter het huis gelegen kaatsbaan aan, daarvan 'met een houten schutsel gesepareerd'. Daarvan is zo op het eerste gezicht geen spoor meer waar te nemen. Ook stond er in 1964 nog (de rest van) een buitenplee achter het huis.

Het huis en ook de keuken worden beschreven in Dolfin o.c. (overzicht p. 189 en beschrijving p. 217-220). Verder in: Fopma, Lilian & Ries van Hemert & Theo Rouwhorst, Smeedwerk, ijzerwaren. Ijzer en aanverwante metalen, kramerijen, ankers, hang- en sluitwerk. Handboek voor timmerlieden betrokken bij restauratie van monumenten. Amsterdam (Stichting Restauratie Centrum), 2004. Hierin "Zuilenstraat 11, 13": blz. 217-220. Restauratievademecum, Zeist (RdMz), 1998. Tekening: Utrecht - Zuilenstraat 11-13. Sleutelstuk, balkconsole. Datering: 1631/32. Kipp, A.F.E., "Zuilenstraat 7-15". In: Archeologische en Bouwhistorische Kroniek Gemeente Utrecht, 1982, blz. 147-148.

Bezocht op 27 september 2012.

Oudegracht 333

Oudegracht 333 wordt sinds 1968 bewoond door de huidige eigenaren. De keuken van Oudegracht 333 is ondergebracht in een apart gebouwtje van drie lagen. Dat ligt - vanuit de straat gerekend - links aan het eind van de gang opzij van het huis. Het is koud tegen het hoofdhuis aangebouwd en toegankelijk gemaakt via een doorbraak in de oude zijmuur. Ook op kelderniveau is er een nisvormige doorgang uitgebroken. Naar alle waarschijnlijkheid dateert het gebouwtje in zijn geheel uit 1803. In dat jaar is blijkens een 'eerste steen' in de voorgevel, voorzien van het jaartal 1803, begonnen met een modernisering van het huis. Hoe en waar in dit huis gekookt werd vóór die tijd, is niet met zekerheid te zeggen. In de tussenkamer op de begane grond zijn de resten van een twee meter brede stookplaats aangetroffen. Daar waren nog rond 1900 de bedsteden aanwezig. Deze kamer is nog lang als eetkamer gebruikt. Mogelijk was het ooit de eetkeuken.

De vloermaten van het keukengebouwtje binnensmuurs zijn 530 x 442 cm.

De hoogte van de kelder is 236 cm; die van de begane grond is 340 cm en die van de zoldervloer tot de nok is 293 cm. Op de begane grond bevindt zich een houten opstand van 180 bij 108 cm en 225 cm hoog. Daarin bevindt zich de toegang naar een rechte, steile stenen keldertrap van 13 treden en een keukenkastje.

De volgende aanwijzing over de keuken is afkomstig van een veilingbiljet uit 1829. De keuken blijkt dan voorzien van een 'fournuis', en 'twee regen - en putwaterspomp' en komt uit op de binnenplaats.

Vervolgens vonden we een ongedateerde bouwtekening waarop de (toen bestaande) keukenindeling is ingevuld. Het op de tekening gebruikte huisnummer - Geertebrug 163 - was in gebruik tussen 1890 en 1917. Een globale datering van die situatie is dus mogelijk. De tekening heeft waarschijnlijk betrekking op een verbouwing door ofwel mevrouw Elisabeth Templeman van der Hoeven (huisgenote vanaf een onbekende datum van eigenaar Johann Heinrich Weyler, later eigenaresse-bewoonster van 1866 tot 1894), ofwel door een van de eigenaren na haar: ds J.H. Guldenarm, emeritus predikant of de vrijgezellenfamilie Overwijn. Mevrouw Templeman kocht het huis in 1866 van haar werkgever Johann Heinrich Weyler voor f 9500.-. Deze wilde het huis graag kwijt '...gezien den verouderden staat waarin het perceel zich bevindt en de vele herstellingen die daaraan dringend

De doorgang in de kelder naar het keldertje van de keuken. (foto: AW)

De houten ombouw van de keldertrap (foto: AW)

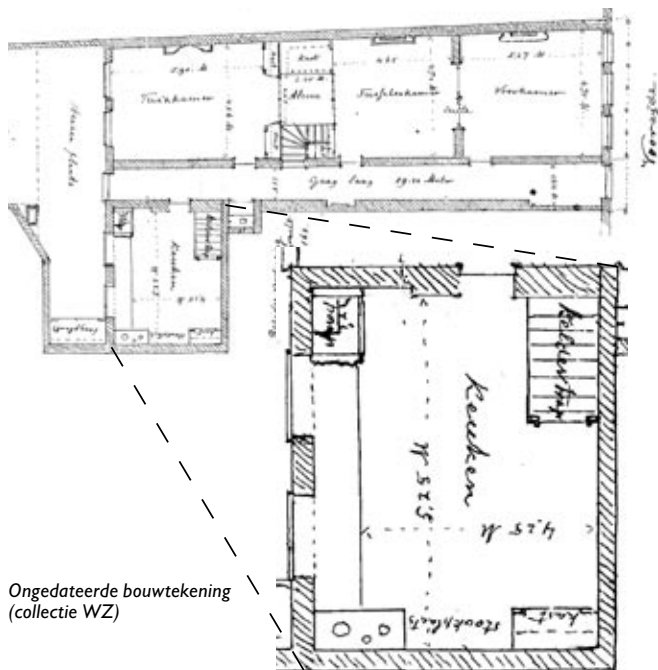
nodig zijn ...' Meuffrouw Templeman woonde in het huis; mogelijk was zij huislerares/gouvernante van de minderjarige kinderen van Weyler.

Deze plattegrond geeft een beeld van de keuken in zijn toenmalige vorm. De houten opstand rond de keldertrap is er al. De keuken had geen deur naar buiten; op de plaats van de huidige deur bevond zich een raam. Het aanrechtblad liep vanaf het gemetselde fornuis door tot aan de wasbak onder de pomp. Zo te zien, bevindt zich op het plaatsje achter de keuken een extra spoelbak. Er staat niet, zoals nu, een aparte servieskast. In vergelijking tot de toestand in 1829 (het jaar waarin het huis werd geveild) is al een en ander veranderd. Zo zien we geen turfkoeker en ook geen aparte turfvlade of turfkast meer (aan een dichtzetting in het plafond kunnen we die koker lokaliseren). Mogelijk was de eigenaar /bewoner al eerder van turf als brandstof overgegaan op kolen. De overgang van turf op kolen had na 1850 in Nederland heel geleidelijk plaats. Met de overgang op kolen verviel de functie van de zolder en moest de keukenkelder geschikt worden gemaakt voor de opslag van kolen. Daarmee was ook de turfkoeker en turfkast overbodig geworden. In de stad Utrecht werd op 31 maart 1883 de waterleiding officieel in gebruik genomen. Het aantal aansluitingen breidt zich vanaf die datum steeds meer uit. Al in 1884 krijgt de te Luik gevestigde Compagnie des Eaux d'Utrecht van mevrouw Templeman toestemming een mantelpijp door de gewelven van haar werfkelder te voeren. Mogelijk had ook de pomp zijn langste tijd gehad en daarmee ook de regenkelder.

De volgende opname in de tijd is bij de aankoop in 1968. De kelder van het keukengebouwtje was bijna over de volle oppervlakte ingericht met kolenhokken; de vloer van grijze plavuizen was op veel plaatsen beschadigd. De eikenhouten balklaag met troggewelfjes was door rot zo bouwvallig dat deze gestut moest worden

“eerste steen” in de voorgevel
(foto: AW)

Ongedateerde bouwtekening
(collectie WZ)

De plaats waar de pomp heeft gezeten is nog steeds herkenbaar aan de spatplaat. (foto: AW)

met houten palen. Op de begane grond bevond zich onder het zeil een vloer van grenen delen van 19 cm breed, met gesmede nagels bevestigd. De muren waren met okerkleurige olieverf geschilderd (getamponneerd). Het water liep van de muren. Het werkblad van het aanrecht bestond uit half vergane vuren delen met een afwerking van rood eterniet. Onder dit aanrechtblad bevonden zich nog deels oude aanrechtkastjes. De schoorsteennissen, de muurdelen rond de voormalige pomp en de muur boven het aanrecht waren betegeld met witjes van uiteenlopende partijen. De marmeren spatplaat uit de pomptijd was blijven zitten. Er stond een servieskast die we niet op de plattegrond van 1890-1917 aantreffen. In de deuren van die kast bevinden zich ijzeren glasroeden. Dat detail maakt een datering mogelijk van rond eind 19e eeuw. Op de plaats waar zich nog rond 1890-1917 het gemetselde fornuis bevond, ontbrak de betegeling met witjes. Op de vloer van de stookplaats daarnaast lag en ligt nog een ijzeren plaat. Een bijzonderheid vormden de plinttegels van 19 bij 13 cm met marmerimitatie.

Het plafond bestaat uit een enkelvoudige, betrekkelijk lichte balklaag haaks op de straat (grenen balken van 17 cm hoog en 11 cm breed met een duivejagerprofiel); balken en plafonddelen zijn geveerd met dodekop. Er zijn 5 balkvakken. Aan de noordzijde van dit plafond bevindt zich een luik. Onder dit plafond is op een onbekend tijdstip (ca. 50 cm lager) een tweede plafond aangebracht van delen van uiteenlopende breedte (tot 22 cm), waarschijnlijk in de – vergeefse – hoop de kou daarmee te weren. Ook in dit plafond zit een luik. Deze zolder was en is moeilijk bereikbaar, via deze luiken en een flinke ladder. Hij is de eerste jaren na aankoop van het huis mede om die reden niet bezocht zodat daarover geen herinneringen kunnen worden opgetekend. Het moet indertijd een klein genoeg zijn geweest om via een hoge wiebelende ladder die zolder op te moeten om van boven af de turfkist te vullen. Rondom het luik zitten veel sporen van zwarte handen op de houten deelen rondom.

Om in deze keukenruimte te kunnen leven, moesten in 1968-1969 een aantal voorzieningen worden getroffen. Verbeteringen aan de water- en de electriciteitsleidingen, schilderwerk, het verwijderen van het zeil op de vloer, het verwijderen van het eterniet en het storten van een granito aanrechtblad.

In 1980 heeft een grote restauratieronde plaats van exterieur en interieur. Voor het keukengebouwte hield dit in:
- op zolder het aanbrengen van dakbeschot, reparatie cq.

De servieskast die niet op de plattegrond te vinden is. (foto: AW)

vervanging van aangetaste sparren. Het meeste houtwerk inclusief de zoldervloer en de betimmering daaronder bleef behouden.

- op de begane grond het afbikken en opnieuw stuken van de muren; de gemarmerde plinttegels voor zover nodig lijmen en opnieuw aanbrengen; ontbrekende witjes aanvullen; het plaatsen van een oude hardstenen wasbak met een kraan ter hoogte van de voormalige pomp. De meest ingrijpende reparatie was die van de keukenvloer/kelderplafond. Deze moest met de onderliggende balklaag in zijn geheel worden weggehaald. De vloerdelen moesten worden opgenomen evenals het aanrecht en de keukenkastjes. De eiken balken waren te zeer aangetast: zij zijn exact nagemaakt van hardhout; de trogjes tussen de balken zijn opnieuw gemetseld met de oude steentjes. De opgenomen grenen vloerdelen zijn elders in het huis hergebruikt en vervangen door eiken planken met breedtes tussen 7,5 en 17 cm. Het granito aanrechtblad viel niet te redden; het is vervangen door wit marmer. De oude aanrechtdeurtjes zijn weer aangebracht.

De keukenkelder is opnieuw gestuct; de plavuizen opgenomen, aangevuld en teruggelegd op een betonnen onder-vloer. Er zijn daar nieuwe daglichten aangebracht met nieuwe raampjes en er zijn nieuwe koekoeken gemetseld.

Bij deze restauratieronde werden de betontegels van het terras vervangen door klinkertjes. Pas toen werd de waterkelder ontdekt die op pagina 22 wordt beschreven. De regenpijpen zijn daar weer op aangesloten. De ligging in het huis en de inrichting van deze keuken weerspiegelen duidelijk de toenmalige sociale verhoudingen binnen dit huis: alles wat met koken, brandstofopslag, personeel te maken heeft, ligt zo ver mogelijk buiten de loop van het gezin. De keuken was werk- en zitkamer voor het personeel. Dat personeel had een eigen plee in de kelder en twee kamertjes op zolder onder de onbeschoten kap. Des zomers snikheet, des winters stervenskoud. Verder was door middel van een houten schuttinkje het plaatsje achter de keuken zodanig afgeschermd van de rest van het terras dat elk contact vermeden kon worden.

Het huis wordt vermeld in Dolfin e.a. Overzicht p. 120; Beschrijving p. 429.

Het staat beschreven in SteenGoed nummer 14 (Wim Zwanikken): 'De Hollandsche Daalder.' In: Archeologische en Bouw-historische Kroniek van de Gemeente Utrecht, 1991-1992, blz. 197., Bart Klück: "Oude Gracht 333". In: Visser, Kees, Gastenboek Museumkwartier. Tien jaar Gastheerschap & Cultuur in Utrecht. Utrecht (Bibliotheek Utrecht), 2009, blz. 50-53.

Beschrijving naar de toestand van 10-11-2012.

Nieuwegracht 159

De familie die sinds 1988 eigenaar en bewoner is van dit fraaie, goed onderhouden huis, moet het noodgedwongen in de verkoop zetten. We treffen het nog aan in volledig ingerichte toestand.

Het pand wordt gedateerd als uit het begin van de 17e eeuw. Het is tussen 1968 en 1974 grondig gerestaureerd, mede met steun van het UMF. Naar verluidt, was het voordien een zwaar verwaarloosd studentenpand.

De keuken ligt inpandig, links aan het eind van de gang onder straatniveau (via een stenen trap van 7 treden). De toegangsdeur in de noordwand heeft een kussenpaneel met profielen (op de deur en op de omlijsting) gelijk aan dat op de overige deuren op de begane grond. Deze toegang vormt kennelijk een doorbraak in wat oorspronkelijk een buitenmuur geweest moet zijn (ca 1 1/2 kloostermop dik). De huidige gang zou een overbouwd steegje kunnen zijn.

De keuken is een mooie evenwichtige ruimte met de afmetingen: diep 516 cm; breed 542 cm en hoog 208 cm (tot aan het beleg tussen de trogjes en 224 cm tot aan het hoogste punt van de trogjes). Ook de kleuren van de vloertegels en het schilderwerk maken de ruimte licht.

De noord- en oostwand zijn afgewerkt met modern vlak stucwerk. Aan de zuidwand bevindt zich centraal de schouw met links ervan modern vlak stucwerk; rechts dito met bovendien een veld van witjes (13 bij 13 cm) 5 rijen breed

en 12 rijen hoog; aansluitend daaraan bevindt zich een dito veld aan de westwand. Deze betegelde hoek van zuidwand en westwand moet welhaast de pomphoek zijn geweest; er zijn nochtans geen resten van een spatplaat te zien, slechts een kleine voelbare verspringing in de tegels zou de hoogte van de aanrechtbak kunnen aanduiden. De schouw heeft een rechte kap, 189 cm breed; hij steunt op gemetselde beertjes van 25,5 cm breed en 151 cm hoog. Mooie geprofileerde kuif van 31 cm hoog met rechte hoeken. Binnenwerks is de schouw 137 cm breed en 89 cm diep. Hij loopt van binnen taps toe (van 137 cm naar 68 cm.)

(Alle foto's bij deze keuken: SJD)

Er is een liggende ijzeren plaat van 137 cm breed, 89 cm diep, die eveneens schuin toeloopt van 137 cm naar 68 cm. De hoekbeëindiging van de liggende plaat is in de vorm van een 'duivejager'. Er is geen staande plaat meer aanwezig. Op de plaats waar men deze kan verwachten

is de achterwand zwart geschilderd. Aan weerszijden van deze zwarte strook zitten 3 rijen witjes van 13 bij 13 cm 13 rijen hoog. Geen spoor van asberging.

Aan de westwand staat een modern aanrecht. In deze wand bevinden zich drie dubbele uitzetramen in één kozijn; elk raampje heeft 4 ruiten. Daaronder met witjes (13 bij 13 cm) betegelde vensterbanken. Ook boven het aanrecht witjes.

Het plafond bestaat uit troggewelfjes tussen balken (balken 25 cm breed) haaks op de straat; de balken zijn bespiegeld met delen met duivejagerprofiel. Het plafond is $5\frac{1}{2}$ balkvak breed. Het halve vak ligt aan de gangkant. De trogjes zijn 75 cm breed.

De vloer is belegd met wit marmeren tegels van 40 bij 40 cm met in het midden, in een symmetrisch patroon, enkele zwarte tegels. Rechte rijen. De plinten zijn van stroken wit marmer van 40 cm breed en zo te zien van hetzelfde materiaal als de vloertegels.

Andere keukenvertrekken.

Door de bewoners is in de tuin of aangebouwd aan het huis, geen (keuken)gebouwtje gesignaleerd. Wel is er nog een keldervertrek dat op de keuken betrokken lijkt. Het ligt in het verlengde van de werfkelder (dus haaks op de straat), is toegankelijk via een deurtje in de oostwand, (opgeklampt aan de keukenkant en geprofileerd aan de kelderkant) en een licht

zwenkend stenen trappetje van 5 treden naar werfniveau. Dit keldertje heeft een troggewelf; er zijn geen sporen van oude inrichting of gebruik te zien. Het dient nu als bijkeuken. De vloer is van om en om gelegde rode en grauwe plavuizen, 22 bij 22 cm, rechte rijen. Via een mooi eiken strokdeurtje (de strokenkant zit naar de huiskant, aan de grachtkant is het een paneeldeur) ga je naar de kelder onder de straat. Op dat deurtje bevinden zich nog resten van oud hang- en sluitwerk (delen van handgesmede staartgehengen en een opgebouwd grendelslot met overslag).

In zijn algemeenheid zijn er in deze keuken en annex weinig sporen van gebruik en oude inrichting te zien (zoals gaatjes en slijtsporen). Ongetwijfeld als gevolg van de restauratie en het zorgzame gebruik. Met wat goede wil kunnen op een van de vloertegels vlak voor de haard oppervlakkige sporen van hakken of steken worden gezien.

Er zijn geen beschilderde tegels aangetroffen, geen sporen van brandstofopslag, geen oude keukenmeubels.

Het huis wordt vermeld in het UDS; in Verlaan, A., P. van Vliet, mmv Ir R. Apell en W. Thoomes. Van eenvoudige doch harmonische architectuur. Vijftien jaar woonhuisrestauratie in Utrecht. Het Spectrum Utrecht-Antwerpen 1979. Geroemd wordt daarin de 18e eeuwse keuken; in Dolfin, M.J., E.M. Kylstra en Jean Penders: Utrecht, de huizen binnen de Singels. Overzicht p. 92, jammer genoeg niet in de Beschrijving. Tenslotte beschrijft F. Kipp de bouwhistorie van het huis in de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1991-1992, p. 155-156. Bezocht op 12-10-2012.

Kromme Nieuwegracht 36

De huidige bewoners hebben dit huis sinds 1993 in eigendom. Tot dan werd het bewoond door een alleenstaande dame die weinig op had met veranderingen. Er was daardoor

veel achterstallig onderhoud, maar er was ook veel bewaard gebleven. Een overweldigende sensatie om hier voor het eerst binnen te komen. Het begint al met het antieke hang- en sluitwerk op de voordeur. De keuken ligt rechts van de gang op de begane grond direct achter de trapopgang. Deze trap loopt voor een deel door de oorspronkelijke keukenruimte. Op die plek is het keukenplafond verlaagd. Je komt er binnen via een forse

deur (228 bij 102 cm). De deur heeft drie kussenpanelen. De deuroplijsting is eenvoudig. Er is een afstapje van 17 cm. De keuken is aan de tuinzijde 521 cm breed, aan de straatzijde 467 cm breed, onder het verlaagde plafond 323 cm en 208 cm breed. De grootste lengte (tot onder het verlaagde plafond, langs het raam gemeten) is 550 cm. Langs de toegangsdeur 393 cm. De hoogte, tussen de balken gemeten, is 391 cm.

Er is een inspringing (om ruimte te maken voor de aanzet van de bordestrap; daar bevindt zich ook de deur naar de kelder). Er is een samengesteld balkenplafond van $2\frac{1}{2}$ balkvakken; de moerbalken zijn ongeveer vierkant van doorsnede, 22 cm hoog en liggen haaks op de straat. De vloer die men daar aantrof in 1993 was van beton; daarop is een nieuwe vloer gelegd van om en om witte en zwarte marmeren tegels (40 bij 40 cm) in rechte rijen.

De wand die grenst aan de gang (de wand waarin ook de toegangsdeur zit) is van onder tot boven betegeld met witjes. Daarin zitten tal van onregelmatigheden: nieuwere tegels rondom de deurkozijnen, verspringingen in de rijen en veldjes van nieuwere tegels op plaatsen waar mogelijk ooit houten bouwdelen zijn verwijderd. Op die reparatieplekken werden ook tegeltjes van ander formaat gebruikt (13 bij 15 cm). De achterwand aan de tuinkant (parallel aan de straat) is eveneens helemaal betegeld met witjes. Aan deze wand bevindt zich de schouw, ook helemaal met witjes betegeld en voorzien van een samengestelde houten lijst. Rechts

(Alle foto's bij deze keuken: SJD)

van deze schouw zit een modern ogende deur met bovenlicht naar de bijkeuken. Rondom dit kozijn zitten nieuwere tegels (is een bestaand kozijn vergroot?). Links van de schouw is een oud muuranker in de tegelwand zichtbaar. Dat deel van de tegelwand links van de schouw toont veel sporen van gebruik. Links onder de schouw bevindt zich een ook weer geheel met witjes betegeld antiek gemetseld fornuis. Het is 122 cm breed, 79 cm hoog en 56 cm diep. De

ijzeren bovenplaat is helemaal intact evenals de vier 'potten' met de roosters daarin. De betegeling op dit fornuis toont veel sporen van gebruik: daaraan is niet veel vernieuwd. De vulopening zit aan de nu niet inspecteerbare rechterkant: daar staat rechts in de schouw (op de plaats waar zich waarschijnlijk het open vuur bevond) een modern fornuis met een donkergrijs stenen bovenblad, 90 cm breed. De asymmetrische situering van de schoorsteen tussen de moerbalken, de staartbalk links van het rookkanaal en de asymmetrische vorm van de schoorsteenkap (links schuin oplopend, rechts loodrecht) doen vermoeden dat deze schouw naar rechts is verbreed. In dat deel eindigt nu ook een moerbalk. Mogelijk is dit verbreden gebeurd toen het gemetselde fornuis werd geplaatst. De schoorsteenkap hangt aan een aantal zware ijzers; het meest linkse daarvan is grotendeels in het zicht, van de andere twee is alleen een gesmeed ijzeren oog zichtbaar aan de binnenkant van de schouw. Rechts van het raam is nog de rest van een turfkoeker aanwezig, nu vlakker gemaakt en benut als leidingkoeker.

Naast het huis loopt een steegje. In de keukenwand die grenst aan dat steegje zitten de twee ramen, elk met acht ruiten. (de bovenste 6 ruiten zijn 62 cm hoog bij 69 cm breed, de onderste twee 33 x 69 cm) Het waren schuiframen; de onderramen zijn nu

vastgezet, de bovenramen kunnen schuiven. De onderramen eindigen merkwaardig genoeg op een ruit van de halve hoogte. Aan weerszijden van die raampartij zitten nog ijzeren duimen, waarschijnlijk een overblijfsel van binnenluiken. Alle daglicht komt door die ramen. Aan die wand staat een nieuw aanrecht in oude stijl, met een donkergrijs hardstenen blad. Rechts van dat aanrecht een ongewoon grote hardstenen wasbak (105 cm breed, 77 cm diep en 67 cm hoog buitenwerks) op een voet van links - zo te zien - hardsteen en rechts aangesmeerd metselwerk. De hoeken van die voet zijn afgerond, aansluitend op de ronde hoeken van de wasbak. Het oude dubbele deurtje daaronder is vervangen door een enkel deurtje in oude stijl. Daarboven een prachtige pomp, met messing kranen, messing knoppen aan de zwingels, een marmeren met zwaar zink bekleed reservoir met compartimenten voor resp. put- en regenwater. Daarin kon je een voorraadje water bij elkaar pompen. De messing overstortkraantjes lieten weten wanneer de bak vol was. De muur rondom die wasbak is ook weer helemaal bekleed met witjes. Rechts

van de wasbak is een richel gemaakt van 20 cm diep en 127 cm breed, van boven belegd met stroken donkergrijze hardsteen. Daar kon je het een en ander op zetten.

Aan de kant van de straat heeft de keuken ruimte moeten inleveren ten behoeve van de bordestrap daarachter: een deel van het vloeroppervlak en een deel van de ruimte bovenin. Mogelijk dateert die verspringing in het vloeroppervlak al uit de tijd van de gemetselde keldertrap die daar begint en via een deur vanuit de keuken bereikbaar is. Mogelijk was de oudere (spil) trap een voortzetting van deze keldertrap. Het is de enige wand die niet bekleed is met witjes. Aan deze wand staat nog een fraaie oude keukenkast van 65 cm diep. De twee bovendeuren daarvan hebben elk 12 ruitjes, de onderdeurtjes hebben een kussenpaneel

en zijn voorzien van twee elkaar kruisende rijen ventilatiegaatjes. Op een van de posten en de bovenlegger van het

kozijn van deze kast zijn stroken hout-snijwerk bevestigd.

Naast deze imposante keuken zijn er meer vertrekken in dit huis die met koken en voedselopslag te maken hebben. In verband met ruimtegebrek kunnen we deze slechts oppervlakkig beschrijven. Ten oosten van de keuken bevinden zich twee van dergelijke vertrekken. Ten eerste een bijkeuken (parallel aan de gang naast het huis) die uitkomt in de tuin. In die bijkeuken hebben de bewoners een tochtportaal laten maken. Vlakbij die tuindeur bevindt zich nog een oude droogplee. Aan een van de muren is een lat bevestigd met een hele rij mooie handgesmede haken. Verder ligt naast deze bijkeuken, ook parallel aan de steeg en achter de grote keukenschouw, een voorraadkamer, mogelijk tevens servieskamer. Aan de noordwand een grote kast met dubbele, geheel gesloten deuren. (Bij een voorraadkast verwacht je ventilatieopeningen.)

De vloer bestaat daar nog deels uit brede eiken delen (32 cm breed). Daar is in de oostwand ook nog een 18-ruits schuifraam met binnenluiken. In een van de kelders bevinden zich verder gemetselde bakken waarin hoogst waarschijnlijk vlees kon worden gepekeld. De daar aanwezige oude bladankers hebben waarschijnlijk ooit houten stellingen (voor voedsel- en wijnopslag) op hun plaats gehouden. We hebben nog niet gezocht naar de plaats van de brandstofopslag daar.

De keukens van Oudegracht 291

Een van de huidige eigenaren woont hier sinds 1975, de tweede hoofdbewoner tevens mede-eigenaar sinds 1987. Het huis werd in 1975 in zwaar verwaarloosde toestand aangetroffen. Er is sindsdien veel werk verzet. De benedenetage was vele jaren bedrijfsruimte geweest. Rond 1820 is een fors achterhuis afgebroken. Rond 1850 is de door die afbraak vrijgekomen ruimte deels weer bebouwd. Het huis werd horizontaal gesplitst. Zodoende vinden we op Oudegracht 291 twee keukens, beide daterend van rond 1850, de benedenkeuken in een smalle uitbouw van twee lagen met een plat dak in het verlengde van de gang; de bovenkeuken ligt in pandig boven de grote achterkamer. Vanaf 1914 was het benedenhuis niet meer in gebruik als woning maar als bedrijfsruimte voor een metaalbedrijf met winkel, kantoortje, magazijn en smederij. Deze smederij (uiteraard de firma Smit geheten!) was aanvankelijk gevestigd in het achterste vertrek en later na uitbreiding van de onderneming in een huis aan de Springweg (nummer 160 A). Op de begane grond bevond zich daar tot 1850 een grote schouw in het midden van de oostwand (parallel aan de Gracht). Grote delen van de plavuizenvloer waren door het smidswerk verbrijzeld. (De betreffende kamer moet een deftig vertrek zijn geweest: onder de plavuizenvloer lag nog een stenen vloer: rode plavuisen, diagonaal gelegd met klein grijze plavuisjes in de open veldjes ertussen.)

Sporen van andere keukens zijn niet aangetroffen, nergens bouwsporen of roetaanslag in de kelders; of mogelijk rond 1820 behalve het achterhuis ook een losstaand of aangebouwd keukengebouw is afgebroken, konden we niet nagaan.

De benedenkeuken ligt in het verlengde van de gang. De geprofileerde toegangsdeur heeft van onderen een kussenpaneel aan de gangkant, aan de keukenkant is dit paneel vlak; bovenin de deur 4 ruiten in geprofileerde roeden. Het is in een heel fijne streek geschilderd in (zo te zien) notenhout, zoals de rest van vele deuren en kozijnen in dit huis. Wie geschilderde houtimitaties wil bestuderen, is hier aan het goede adres. Aan de dorpel van grote moppen is te zien dat deze toegang een doorbraak is in de oude achtermuur.

Je komt eerst in het pomphok: een vertrekje van 213 cm diep, 194 breed en 230 cm hoog. De vloer is van opnieuw in rechte rijen gelegde oude rode en grauwe plavuisen van 22 x 22 cm. Links van de deur – in de oostwand van het vertrekje – bevindt zich de pomp met twee - zo te zien - vertin-

Alle foto's bij deze keuken: SjdD.

de kranen (voor regen- en putwater) boven een hardstenen gootsteen van 78 x 53 cm buitenwerks met een eenvoudig geprofileerde bovenrand. De marmeren spatplaat over de breedte van de pompbak is 56 cm breed en 29 cm hoog. De pompbak is van binnen met lood bekleed. Deze gootsteen steekt deels in een nis in de zuidmuur van 40 cm diep, 123 cm breed en 167,5 cm hoog; hij staat op een gemetselde voet, bekleed met witjes van 13 bij 13 cm. In de noordwand bevindt zich een deurtje met 4 ruiten bovenin, naar de plaats. Daar bevindt zich onder een marmeren vloertegel de waterkelder, bekleed met bruine geglazuurde plavuizen. De zware loden toevoerpijp is nog aanwezig.

Het plafond van het pomphok is een enkelvoudige balklaag parallel aan de Gracht (balken 12x9 cm); brede delen (27 cm) afgewerkt met hollatten.

De pomp lijkt aanvankelijk een voorziening voor beide keukens, maar nog in 1975 was in de muur een zware loden buis naar de keuken boven aanwezig: ook deze keuken zal een eigen pomp hebben gehad. In de westwand van het pomphok bevinden zich twee deuren. De rechterdeur (noord) gaat naar een toilet; de linkerdeur naar de keuken achter het pomphok. Beide deuren zijn gesloten profieldeuren.

De benedenkeuken zelf is 136 cm breed, 233 cm hoog en 308 cm diep. De vloer bestaat uit moderne rode hardgebakken tegels. Een open houten trap gaat naar de voormalige dienstbodenkamer boven de keuken. De zuidwand en noordwand zijn bekleed met kraalschroten van 12 cm breed; van de schouw aan de westwand is een witjes betegelde wand te zien en de houten schoorsteenplank; de rest – het bovenste deel – is afgetimmerd met kraaldelen van 9 cm breed. In de noordwand bevindt zich een schuifraam (118 bij 140 cm); het bovenraam heeft drie ruiten, het benedenraam zes. Aanrecht en kastjes zijn modern.

Het plafond bestaat uit een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de Gracht, (balken 12x9 cm); brede delen (27 cm) afgewerkt met hollatten; negen balkvakken.

Het moderne aanrecht staat tegen de zuidwand. De bovenkeuken ligt boven de bovengenoemde achterste kamer. Hier is veel meer bewaard gebleven. De in notenhout geschilderde toegangsdeur heeft nog een leuk slotje, een oude sleutel, een houten wervel en hangt nog deels op kniertjes. Hij is aan twee kanten opgedikt. Komt hij van elders? De bovenkeuken is 462 cm diep, 268 breed en 212 hoog. Aan de zuidwand bevindt zich de (hang) schoorsteenkap 45 cm diep, 154 cm breed met afgeschuinde hoeken (van 154 cm naar 118 cm). Een mooie geprofileerde schoorsteenplank; sierlijke afwerking aan het plafond. Aan de achterwand is nog een staande

ijzeren plaat van 63 cm breed aanwezig met aan weerszijden drie rijen blauw geschilderde tegels, 13 x 13 cm. De buitenste rij stelt tulpen, keizerskroon en kievitsbloem voor en heeft ossekoppen in de hoeken; de andere tegels stellen kinderspelen voor met spinnekopjes in de hoeken. Erg mooi.

Het plafond is van kraalschroten (13 cm breed). De vloer is uit de jaren tachtig. De muren zijn van vlak stucwerk. Tegen de noordwand staat een leuke oude keukenkast; de bovenkant is servieskast (met vierruits deurtjes), de onderkant is een voorraadkast met gesloten deurtjes. In geen van beide keukens valt een spoor van een turfkoeker of van turfopslag waar te nemen.

Vlak voor deze keuken bevonden zich in de gang oorspronkelijk twee privaten waarvan een voor het personeel bedoeld was.

Gezien de formaten zijn beide keukens kennelijk nooit bedoeld als woonkeukens. Het zijn echt gespecialiseerde vertrekken. Zij dateren waarschijnlijk uit dezelfde bouwperiode. De benedenkeuken is veel meer gemoderniseerd dan de bovenkeuken.

Naar ons weten was het pand tot nu toe niet beschreven. Lammert van Hemert heeft in het kader van zijn studie bouwkunde aan de Hoge School Utrecht in de periode mei-juni 2012 een bouwhistorische opname gemaakt van het huis getiteld: 'Oudegracht 291'. Dit werkstuk is mogelijk in de toekomst raadpleegbaar in het Utrechts Archief cq het UDS.

Bezocht op 10-10-2012.

Verwijzingen

- 1 Beek, R. van; Prins, H. en Oostingh, S.: *Zwolle, van Stuwwal tot Stad*. Waanders, Zwolle, 1977.
- 2 Stokroos, Meindert: *Koper in Nederland. Het gebruik van koper in voorbije eeuwen*. Gem. Bureau Monumentenzorg Amsterdam 1990.
- 3 Fock, C. Willemijn; Titus Eliëns, Eloy F. Koldewey en Jet Pijzel-Dommissie: *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle, Waanders, 2001.
- 4 Montijn, Ileen: 'Poppenvilla was trots van Lita de Ranitz'. bespreking tentoonstelling poppenhuizen in Haags Historisch Museum. NRC, 10-5-2006.
- 5 Hardy, K. e.a.: *Neanderthal medics? Evidence for food, cooking and medicinal plants entrapped in dental calculus*. Naturwissenschaften/Science of Nature, als geciteerd op internet.
- 6 HUA: Archief van de parochie van St. Willebrord. Toegang 822-3 inv.nr 108 A.
- 7 Archeologisch Bouwhistorisch Centrum Utrecht: *Het vuur beschouwd*. red. H.L. de Groot. Ter gelegenheid van de opening van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum Utrecht, Utrecht 1990.
- 8 Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1990, bladzijde 159.
- 9 Meischke, ir R. : *Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800*. H.H. Tjeenk Wilink en zoon. N.V. Haarlem. 1969. (Verschenen bij gelegenheid van vijftig jaar Vereniging 'Hendrick de Keyser'), bladzijde 87-90.
- 10 Andrea Palladio: *I Quattro libri dell'architettura*. 1e druk Venetië. 1570
- 11 Archief van de Bouwonderneming Jordaan B.V. (ondergebracht bij het Amsterdams Stadsarchief). *Wie meer woonellende wil zien, tikt gewoon een huisnummer aan de Lindengracht in Amsterdam in. Onder de foto (van Weismüller) vindt men dan een beschrijving van de betreffende woning en de bewoners*.
- 12 Haslinghuis, E.J. : *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel II De Provincie Utrecht. Eerste Stuk: de gemeente Utrecht, 1956*. p. 120.
- 13 Nagtglas, C. J.: *Utrecht tussen Pruis en Fransoos 1780-1800*. uit de papieren van tijdgenoot C. J. Nagtglas, aangevuld door F. Nagtglas, opnieuw uitgegeven door Dr A. van Hulzen. Utrecht 1975, uitgeverij Vava. p. 13.
- 14 Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1988, bladzijde 109.
- 15 Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1985, bladzijde 128.
- 16 foto HUA catalogusnummer 122337
- 17 Meischke, *Het Nederlandse Woonhuis*, p. 97/98.
- 18 Calkoen, Jhr G.G.: *Aanteekeningen omtrent claustrale huizen van den Dom en Oude Munster*. Utrechts Archief.
- 19 Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1989, bladzijde 83 e.v.
- 20 Bestoezjev, Nikolaj: *Over Holland In 1815*. Vertaling J. Van Het Reve-Israel. Leiden: Stichting De Lantaarn, 1984. Derde, bijgewerkte druk. Leiden: De Slavische Stichting, 1989
- 21 Dubbe, B.: *De kacheloven*. De Tijdstroom, Lochem, 1966.
- 22 Matti, E.: *Historische keuken verdient respect*. Heemschut December 2010 p. 21

Bijlage I. **Enkele beschrijvingen van keukeninboedels**

Wie weinig heeft, laat weinig na. Van nalatenschappen van welgestelden zijn vaak nog uitgebreide beschrijvingen aanwezig. Voor ons zijn vooral interessant de boedelbeschrijvingen per vertrek. Die beschrijvingen geven een indruk van de welstand van de overledene en maken het tot op zekere hoogte ook mogelijk de inrichting en het gebruik van afzonderlijke vertrekken te reconstrueren. Waar een inventaris te groot was om letterlijk op te nemen, hebben we die zo goed mogelijk opgesomd en omschreven.

Inventaris van de keuken van Cornelia Vervoorn.

Cornelia Vervoorn overleed 27 juli 1784 in haar woonhuis Nieuwe Gracht 11. De beschrijving van haar boedel beslaat een boekwerk van enkele honderden bladzijden. Het twaalfde hoofdstuk in dit boek betreft de keuken.

Aan meubilair wordt slechts vermeld: 'Een oud tafeltje, drie stoelen; een houten tonnetje; twee nieuwe schutjes (vuurschermpjes); een schootelrek; twee glaeze rekjes; een spiegelgeltje met een zwarte lijst; een kopere stoof; een trapje; een kippehok; een yerrekje.'

Onder Delfts aardewerk, glas en dergelijke, zien we 45 afzonderlijke items. Waaronder 12 kwispedoren, gevarieerd; 30 Delftse schotels van uiteenlopende vorm en formaat; 75 glazen voor wijn en bier; 18 borden; twee 'oly en azyn schudders'; 'vier comfiteurbakjes en een coelvaatje'; twee 'zouskommen met schooteltjes'; karaffen, kannen, bokalen en flesjes. De opsomming wordt afgesloten met 'een urinael en eenige ledige vlessen.'

Onder 'koper' vinden we 73 items aan waaronder 12 ketels en keteltjes voor allerlei gebruik; 11 braad-, taart- en koekepannen; 10 kandelaars en blakers; vijzels, koffiemolens en strijkijzers; twee beddepannen, maar ook een grote koperen vuurwagen.

Onder de 39 items 'tin' zien we onder andere 31 schotels, borden en 'assietten' (onderborden?); 5 kandelaars/ blakers; een grote inktkoker, 5 waterpotten met deksel en een ondersteek. Bij het 'blik' zien we 11 items, vooral trommeljes, vormpjes en dozen, al dan niet beschilderd of gelakt. Van de 24 items 'ijzer' zit veel gerei voor het vuur: tangen, 'aschschup', hakmes, spit, blaaspijp en zo verder. In de kelder tenslotte liggen nog 38 flessen wijn en 'eenig brandhout en turf'.

Toegang 725 Gereformeerd Burgerweeshuis inv. Nr 550-2, 12e hoofdstuk, bladzijde 275, beschrijving per vertrek. In de keuken, bladzijde 303 e.v.

De keukeninventaris van Brigittenstraat 20 na het overlijden van Jkvr. A. G. J. Bosch in 1826.

De inventaris is gemaakt in de periode 6 februari t/m 2 maart 1826; de notaris declareerde elf dagen werk !

3 tafels,	schop en blaaspomp,
6 stoelen,	eenige driehoeken,
turfkist,	vleeschvork,
aschpot,	2 schuimspanen
kookpot,	en zeepbakje,
doofpot,	thee-emmer,
asch-ketel,	ketel en komfoor,
koperen doofpot,	tulbandsvorm,
koperen boterketel,	2 koperen keteltjes,
een dito schotel,	vijzel en stamper,
3 blikke blakers,	theeblaadjes,
hakblokje,	enig theegoed,
taarterol en plank,	koffymolen,
2 hakmessen,	2 trommeltjes en theebus,
2 blikke emmers,	mandje met lepels, vorken,
1 salade emmer,	messen,
2 ketens,	een ijzer potje,
tang,	eenig divers aardewerk.

En verder "In eene kamer achter de keuken":

kist; kastje; trap en 2 ladders; 3 ijzeren komforen; emmer; rooster; 2 waschmanden; eenige rommeling.

Deze inventaris oogt veel bescheidener dan die hierboven van Cornelia Vervoorn, maar is toch niet de inventaris van de gewone man. Deze keuken is tevens de verblijfsplaats voor het dienstpersoneel. Het serviesgoed bevindt zich niet in de keuken, maar in de salon of eetzaal. In het 'linnenkamertje' bevond zich geen linnengoed, maar glas- en servieswerk.

HUA Acte nr. 5136 d.d. 2 maart in het repertoire van notaris H. van Ommeren.

De keukeninventaris van Oudegracht 293 in 1797: Jacobus Conynenberg en Margaretha van Berlicum

<i>In de keuken</i>	Een groene krans
Twee houten bakken met	Een neteldoeks
koperen randen	schoorsteenvalletje
Een eijerrekje	Eene kribbe
Zes keukenstoelen	Een tafeltje
Een strijkijzer en rooster	Een aanregt
Een scharrebord	Een turfton
Een houten schenkbak	Een houten wateremmer
Eenig stofgereedschap	Een hakkebord

Een borderek	Twee losse vlessche rekken
Eenige mandjes mitsgaders	Eenige wijnvlesschen
potten, pannen en andere	Eene kaerssekist
kleinigheden, niet waardig	Ene aardappelkist
apart te specificceeren	Eene ton met snijboonen
	Eenige vlesschen en keulsche
<i>In de kelder</i>	potten
Twee waschmanden	Een partij hout en turf
Zes ladders	Eenige rommelarij
Eene wastobbe	

HUA Stadsarchief. Toegang 702-3 inv. nr. 1690: Stukken betr. het beheer door de momboirkamer van de fidei-commissaire erfportie nagelaten door bovengenoemd echtpaar. inv. nr. 1690-1: scheiding.

De keukeninventaris van Oudegracht 293 maar nu in 1849: Jacob Pieter Cazius
(*taxatiewaarde in guldens*)

<i>In de Keuken</i>		Eenig divers tin en blik	3
Een fornuis met ketel	30	twee ijzeren potten	1,50
een aschpot en kolenbak	2	vier dito kasserollen	2
Een doofpot	5	zes stuks aardewerk	8
twee tafels drie Stoelen	4	drie koperen ketels	8
een Thee Emmer en ketel	2	een friesche klok	8
een tullebands pan	1,50		
Een trommel kaarsenlade		<i>Op de plaats</i>	
zwavelbak en markttemmer	1,50	Een regenton	3
een koperen braadpan	4	een vaatbak twee emmers	2
een keteltje en trekpot	1,20	een waschtobbetje	1,50
twee Schotels, twee deksels	4		
een Spiegelkje, blikken Smit,		<i>In de Kelder</i>	
bak en blikwerk	3	Vier blikken emmers	2
Een bekken, zeepbak, hakmes,		een waschtobbe	2
2 vaatbakjes en vergiet	2	zes keulsche potten	6
een koperen vijzel, lamp, twee		een vliegenkast	1,50
blakertjes	4	een wijnrek	1

HUA toegang 34-4, inv.nr. U 320 b 084 acte nr 10466. dd 8, 9, 10, 28 en 29 maart 1849, notaris H. van Ommeren te Utrecht.

Bijlage 2. Bronnen en materiaalverzameling.

De periode van de gegevensverzameling leerde ons dat je via het steekwoord 'keuken' en 'koken' vele kanten uit kunt. Naast de ontwikkeling van de keuken tot een apart vertrek, de inrichting van de keuken en het gebruik van die ruimte, de technische voorzieningen, is er veel te vinden over de technologie van het koken, van voedselopslag, van het stoken, de verlichting. Er is verder een hele wetenschap rond voeding: wie at wat, vanaf de dagelijkse kost van de gewone man tot en met de uitzonderlijke en vaak excessieve feestbanketten van de groten der aarde; eetgewoontes, tijdstippen en aantal van de maaltijden, tafelschikking, bestek, tafelmanieren en etiquette; de status van koken (daarmee ook van de status van de vrouw in het gezin) en keukenpersoneel.

We verzamelden 'alles' over keukens dat ons min of meer toevallig onder ogen kwam (foto's, ansichten uit museumwinkels, artikelen uit kranten en tijdschriften). Daarnaast zochten we systematisch in het HUA (bibliotheek; beeldarchief waaronder bouwtekeningen; vermeldingen van keukens in transportacten en notariële acten, rekeningen m.b.t. aanleg en inrichting van keukens, keukeninventarissen); de Archeologische en Bouwhistorische Kronieken van de Gemeente Utrecht; Centraal Museum (database); Volksmuseum Wijk C; Rijksdienst voor Monumentenzorg te Zeist (bibliotheek); het Nederlands Openlucht museum te Arnhem (bibliotheek); het Utrechts Dokumentatiesysteem; de databases van het Rijksmuseum en de boedelbank van het Meertensinstituut. Onze focus was de ontwikkeling van de keuken in de huizen van de Utrechtse binnenstad. Daarbij konden we steunen op een aantal in de literatuurlijst genoemde monografieën over de ontwikkeling van woonhuizen in steden: R. Meischke en H.J. Zantkuijl; E.J. Haslinghuis; H.J. Zantkuijl; M.J. Dolfin e.a. Specifieke informatie over de geschiedenis en vormenrijkdom van de Nederlandse keuken ontleenden we aan de monografie van C. Willemijn Fock (red.) : Het Nederlandse Interieur in Beeld 1600-1900. Waanders Zwolle, 2001. Daarin worden 6 tijdvakken van telkens 50 jaar door een andere auteur beschreven. In die beschrijving figureert ook de keuken. Een andere publicatie over de Nederlandse keuken is het op een doctoraalscriptie gebaseerde artikel van Merwin Corbeau. Corbeau laat aan de hand van boedelbeschrijvingen (in Weesp en Weespercarspel) zien dat er in een en hetzelfde huis een keuken kan zijn om echt in te koken, daarnaast een pronkkeuken waar men ontvangt, en nog een keuken waar alleen servies en dergelijke wordt opgeslagen of waar des zomers gekookt wordt.

Verder kregen we zeer waardevolle en onmisbare steun van verschillende personen: van mevrouw Clementine Diepen. Zij gaf ons de titels en vindplaats van onmisbare empirische studies over interieurs in het algemeen en keukens in het bijzonder. Frans Kipp, inmiddels oudmedewerker van de Archeologische Dienst, liet ons ruim profiteren van zijn indrukwekkende kennis van keukens in de Utrechtse binnenstad. Hij hield over de ontwikkeling daarvan en de variëteit aan vormen een exposé tijdens een van onze werkgroepvergaderingen. Ge Veldhuizen ontsloot waar nodig het archief van het UMF voor ons. De kroon op dit alles vormden de bezoeken die we mochten brengen aan diverse monumentale keukens in de binnenstad. Zo'n keuken voor het eerst binnenlopen is een ervaring die we nog vaak hopen mee te maken. Wij zijn de medewerkende eigenaren zeer erkentelijk.

Geraadpleegde literatuur

Archeologisch Bouwhistorisch Centrum Utrecht: *Het vuur beschouwd*. red. H.L. de Groot. *Ter gelegenheid van de opening van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum Utrecht, Utrecht 1990.*

Beek, R. van; Prins, H. en Oostingh, S.: *Zwolle, van Stuwwal tot Stad*. Waanders, Zwolle, 1977.

Corbeau, Merwin: *Pronken en koken. Beeld van keukens in het vroegmoderne Hollandse binnenhuis*. in: *Volkskundig Bulletin*. 19.3. *Samenvatting van een doctoraalscriptie De kleynke keucken en enge schouwen, die zijn't die ruyme kamers bouwen. Beeld en realiteit van kookruimten in het zeventiende en achttiende eeuwse Hollandse binnenhuis. Een boedelanalyse naar de relatie tussen interieur en welstandsuitingen. 1992. Gebaseerd op boedelinventarissen (Weesp en Weespercarspel).*

Dolfin, M. J., Kylstra, E. M.; Penders, J.: *Utrecht, De Huizen binnen de Singels. 2 delen (in de Serie De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst)*. SDU Uitgeverij. 's-Gravenhage, 1989.

Dubbe, B.: *De kacheloven. De Tijdstroom, Lochem, 1966.*

Fock, C. Willemijn; Titus Eliëns, Eloy F. Koldewey en Jet Pijzel-Dommisse: *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle, Waanders, 2001.

Hardy, K. e.a.: *Neanderthal medics? Evidence for food, cooking and medicinal plants entrapped in dental calculus*. *Naturwissenschaften/Science of Nature, als geciteerd op internet.*

Haslinghuis, E.J.: *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel II De Provincie Utrecht. Eerste Stuk: de gemeente Utrecht.*

Jansen-Sieben, R. en J. M. van Winter: *De keuken van de late*

middeleeuwen. Een kookboek uit de lage landen, Amsterdam, 1989.

Kipp, F.: Een schets van de ontwikkeling van de keuken in het Utrechtse huis. Tekst van een inleiding gehouden voor de Werkgroep Historisch Onderzoek van het UMF. Utrecht 31-4-2007. Limburg. Dirk: Schilderleugentjes. NRC 15-6-2007 Cultureel Supplement p. 27. Interview met Willemijn Fock, hoogleraar geschiedenis kunstnijverheid, mede n.a.v. haar boek Het Nederlandse interieur.

Matti, E.: Historische keuken verdient respect. Heemschut December 2010 p. 21

Meischke, ir. R., H.J. Zantkuijl: Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800. H.H. Tjeenk Willink en zoon. N.V., Haarlem. 1969. (Verschenen bij gelegenheid van vijftig jaar Vereniging 'Hendrick de Keyser').

Montijn, Ileen: 'Poppenvilla was trots van Lita de Ranitz'. bespreking tentoonstelling poppenhuizen in Haags Historisch Museum. NRC, 10-5-2006.

Nagtglas, C. J.: Utrecht tussen Pruis en Fransoos 1780-1800. uit de papieren van tijdgenoot C.J. Nagtglas, aangevuld door F. Nagtglas, opnieuw uitgegeven door Dr A. van Hulzen. Utrecht 1975, uitgeverij Váva. p. 13.

Palladio, Andrea: *I Quattro libri dell'architettura*.

Pijzel-Dommisse, J.: Het Hollandse pronkpoppenhuis. interieur en huishouden in de 17e en 18e eeuw. Dissertatie Leiden 2000. Amsterdam: Rijksmuseum, Zwolle: Waanders.

Stokroos, Meindert: *Koper in Nederland. Het gebruik van koper in voorbije eeuwen*. Gem. Bureau Monumentenzorg Amsterdam 1990.

Voskuil, J. J. : Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag. in: *Volkskundig Bulletin 13-1*, (1987).

Schuurman, A., J. de Vries, A. van der Woude, ed.: *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* Amsterdam. Balans, 1997.

Temminck Groll, C. L.: *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden*, 1963 (proefschrift)

Zantkuijl, H. J.: *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad*. Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad e.a. Amsterdam. 1993.

